

А. И. ҚОСИМОВ, М. М. НАБИЕВ

**Ботаникадан
қисқача
ИЗОҲЛИ
ЛУҒАТ**

*Ўзбекистон ССР Халқ таълими
министрлиги тасдиқлаган*

Ўқувчилар учун қўлланма

М. М. Набиевнинг умумий таҳрири остида

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1990

Мазкур изоҳли луғатда СССРда ва бошқа мамлакатларда ўсадиган ёввойи ва маданий ўсимликлардан айримларининг қисқача тавсифи, географик тарқалганлиги, тури, навлари, халқ хўжалигида, саноатда, аҳоли орасида ва табobatда ишлатиладиган маҳсулотлари (гули, илдизи, барги, меваси) ва уларнинг таркиби баён қилинган. Бундан ташқари, китобчада ўсимликлар номининг этимологиясига оид қисқача фикр берилган. Бунда муайян термин ўзбек тилига қайси тилдан ўтиб қолганлиги, нимани ифodalаши, қандай қилиб шу номга эга бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Ушбу изоҳли луғат мактаб ўқувчиларига, ўқитувчиларига ва шу соҳа билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тақризчи: биология фанлари номзоди, доцент А. Ҳамидов

На ўзбекском языке

АЗИМДЖАН ИСМАИЛОВИЧ ҚАСЫМОВ
МУҲАМАДЖАН МИНАВАРОВИЧ НАБИЕВ

КРАТКИЙ ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ ПО БОТАНИКЕ

Пособие для учеников

Ташкент «Ўқитувчи» 1990

Муҳаррир Б. Акбаров
Бадий муҳаррир И. Е. Митирёв
Техник муҳаррир С. Турсунова
Мусаххих М. Абдуллаева

ИБ № 5244

Теришга берилди 22.12.89. Босишга рухсат этилди 16.05.90. Формати 84×108/32. Тип қоғози № 2. Кегли 10 шпонсиз. «Обыкновенная новая» гарнитура. Юқори босма усулида босилди. Шартли б.л. 4.20. Шартли кр.-отт. 4.62. Напр. л. 3.65. Тиражи 9000. Заказ № 28. Баҳоси 30 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 19—336—88.

Ўзбекистон ССР Матбуот Давлат комитети «Матбуот полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли 3-босмахона, Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муҳаммад кўчаси 1. 1990. Типография №3. ТШПО «Матбуот» Государственного комитета УзССР по печати. Ташкент, массив Юнусабад, ул. Мурадова, 1.

К 4602030000—178
353 (04) — 90 309—90

© «Ўқитувчи» нашриёти

ISBN 5645—00932—0

СЎЗ БОШИ

Ботаника грекча — Botanike сўзининг лотинча — Botaniка формаси бўлиб, *ўт*, *ўсимлик* деган маънони аъглагади. Ҳозир унинг маъноси кенгайиб, ўсимликлар ҳақидаги фан номини ифодалайдиган барқарор терминга айланган. Бинобарин, ботаника фан сифатида ер шарига барча ўсимлик дунёсининг ҳар томонлама — яшаши, ривожланиши, уруғланиши, ҳосилга кириши ва кўпайишидан тортиб табиатда қандай роль ўйнашигача, инсон ва ҳайвонот дунёсига, ер ландшафтига қандай таъсир кўрсатиб, қандай фойда келтиришигача бўлган жараёнларни ўрганади. Шубҳасиз, бу вазифани ҳал этишда ҳозирги замон ботаникаси материалистик диалектикани ўзининг методологик негизи қилиб олади, унга суянади ва унинг асосида тобора ривожланиб боради. Янгидан-янги нав ва турлар яратилишида, ўсимликлар билан ҳайвонлар ўртасидаги умумий белгиларни ўрганишда материалистик диалектика қонуниятларидан келиб чиқади. Ўсимликнинг униб чиқиши, ўсиши, гуллаши ва мева бериши жараёнларида ҳам материалистик диалектиканинг қонунлари бор, албатта. Баъзи ўсимликлар гуллайди-ю, нима учун мева тугмайди, нима учун айрим ўсимликлар ўтсимон, бутасимон бўлиб қолган-у, бошқалари минг йил яшайдиган улкан дарахт бўлиб қолган. Мана шу каби саволларнинг барчасига ботаника материалистик диалектика нуқтаи назаридан жавоб беради.

Ўсимликлар дунёси жуда бой ва ранг-барангдир. Бироқ ўсимликлар ер шарининг ҳамма ерида ҳам бирдай тарқалган эмас. Бир ерда ўсадиган ўсимлик бошқа ерда ўсмаслиги мумкин. Демак, ҳар қайси мамлакатда ўсадиган ўсимлик шу мамлакат аҳолиси учун яқин ва унинг олимлари томонидан атрофлича ўрганиб чиқилган.

Республикамиз флорасига келсак, у ҳам анча кенг ўрганиб чиқилган. Унинг табиати ва ўсимликларининг ранг-баранглиги ҳақида жуда кўплаб илмий-оммабоп китоблар, справочниклар, қўлланмалар ҳамда қизиқарли рисоалар нашр этилган. Шунга қарамай, биз ҳам олимларимиз топган, тавсифлаб берган, инсон ҳаётида муҳим ўрин эгаллайдиган ўсимликлар билан ўқувчилар-

ни чуқурроқ таништириш мақсадида мазкур ишга қўл урдик. Ўсимликлар ҳақида қанча кўп фикр баён этилса, у шунча фойдадан холи бўлмайди. Бинобарин, мазкур луғатни тузишда дунёнинг турли ўлкаларида ўсадиган ва ўша мамлакат аҳолиси тилида пфодаланган ном билан бошқа халқларга, жумладан, ўзбек халқига танилган айрим ўсимликлар (масалан, Агава, Адонис, Аир, Гладиолус, Гортензия, Кола, Мандарин, Магнолия, Лавр, Папирус ва ҳоказо) ҳақида ва уларнинг номи хусусида фикр билдириш ва бундан ташқари, республикамизда ўсадиган, илмий жиҳатдан ҳар томонлама ўрганилган, аммо форс-тожик, араб тилига хос номлар билан аталдиган, бироқ номлари ҳозир ўзбек тилининг мулкига айланиб қолган ўсимликлар тўғрисида ҳам ёш китобхонларга билим беришни ният қилдик. Бундан мақсад, биринчидан, мазкур ўсимликлар хусусида мактаб ўқувчиларига ботаникадан янги маълумотлар бериш бўлса, иккинчидан, шу ўсимликларнинг номланишига ўқувчилар диққатини тортишдир.

Маълумки, ўқувчилар қизиқувчан, тез ўзлаштирувчан, илмга ташна, янгилликларга ва, шунингдек, табиатга синчковлик билан қарайдиган, қўзғатувчан бўладилар. Бу ёшда улар нимани ўқисалар, унинг маъносини тушуниб олсалар, барчаси умр бўйи ёдларида сақланиб қолади ва бу келажакда фанни чуқур эгаллаб олиш учун замин бўлиб хизмат қилади. Ана шунинг учун ҳам ушбу изоҳли луғатда ботаникага оид асарларда келтирилган, ҳозир ҳам тилимиздан тушмай келаётган ўсимликларнинг номлари, атамалар ҳақида тушунча берилган. Бундан ташқари, луғат ўқувчиларни ботаника терминларининг келиб чиқиши ва ривожланиши, яшаб қолиши ёки истеъмолдан чиқиб кетиши қонуниятлари ҳақида ҳам фикр юритишга ўргатади.

Китобчада келтирилган ўсимликлар ҳақидаги фикр ва мулоҳазалар қўйидаги изчилликда баён этилган. Унда дастлаб ўсимликнинг номи, оиласи, неча йиллик эканлиги, сўнг қисқача тавсифи, географик тарқалиши, ундан олинадиган маҳсулотлар ва шу маҳсулотларнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти, маҳсулотлар (органлари) таркибидаги моддалар ва уларнинг нимага ишлатилиши хусусида сўз юритилади, пировардида эса ўсимлик номининг келиб чиқиши, англаган маъносига доир қисқача изоҳлар юлдузчалар орқали белгиланган. Айрим ўринларда ўсимликнинг номдан ташқари, унинг кўчма, яъни мажозий маънода ишлатилиши ҳам айтиб ўтилган.

Луғатнинг тузилиш услубининг яна бир ўзига хос томони шундаки, айрим терминларнинг русча ва лотинча эквиваленти ҳам келтирилган. Бу — айна термин ҳақида муфассал тушунча ҳосил қилишга ва бир йўла ўсимликларнинг русча номини ҳам билиб, уни қиёслаб ўрганишга имкон беради.

Муаллифлар қўлёзamani кўриб чиқиб ўзларининг қимматли маслаҳатларини берган филология фанлари номзодлари: Р. Дониёров ва Ҳ. Ҳамолхоновга, форс тили мутахассиси Н. Зуннунов, араб тили мутахассиси М. Хўжаевга ўз миннатдорчиликларини изҳор этадилар.

Ушбу қўлланма баъзи камчиликлардан холи бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун авторлар китобни яхшилашга, тўлдиришга, бойитишга қаратилган барча фикр ва мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қиладилар. Бизнинг адрес: 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. «Ўқитувчи» нашриётининг химия ва табиий фанлар редакцияси.

Муаллифлар

А

Агава — чучмомадошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Барглари қисқа, поясининг қуйи қисмидан — илдизпоясидан сал юқорироқдан тўп бўлиб ўсиб чиқади, шакли отқулоқ баргига ўхшайди, аммо чеккаси арра тишли. У бир неча йиллар давомида фақат бир марта узун поя чиқаради ва шу йили гуллаб нобуд бўлади.

Агаваларнинг асл ватани Ўрта ва Жанубий Америка, СССРнинг Қрим, Кавказ, Қора денгиз ва Ўрта Осиё районларида ҳушманзара ўсимлик сифатида ўстирилади.

Америкадаги маҳаллий халқлар агаваларни экиб, тола олишади.

* * *

Агава — грекча агауос (Agauos) сўзидан келиб чиққан бўлиб, «хайрон бўлишга арзийди» деган маънони билдиради. Шу шаклда латин, рус, ўзбек ва бошқа тилларга кўчган. Европанинг немис, француз, италия каби халқлари тилида ҳам шу шаклда ишлатилади.

Адонис — айиқтовондошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўтлар туркуми. Буларга: Туркистон адониси, Амур адониси, Қизил адонис, Сибирь адониси, Баҳори адонис ва бошқа турларини киритиш мумкин. Шулардан Баҳори адонис кўп бошли илдизпояли, барги кўп, бандсиз, бўйи 30—40 см га етадиган кўп йиллик ўсимлик. Гули якка-якка, ранги сариқ. Меваси ёнғоқсимон. Апрель-май ойларида гуллаб, июнда мева тугади. Ўсимликнинг ҳамма қисми заҳарли.

СССР Европа қисмининг ўрмон-чўл районларида, Сибирь, Украина, Шимолий Кавказ ва Волгабўйида учрайди ва шу ерларда доривор ўсимлик сифатида етиштирилади. Пояси, барги, гули ва меваси таркибида ҳар хил гликозидлар бор. Адонисдан олинган доривор препаратлардан, асосан, юрак ишини яхшилашда фойдаланилади.

* * *

Адонис — грекча сўз бўлиб, христиан динига қадар бўлган Финикий худосининг номи. Қадимий афсона (миф) га қараганда у қаттиқ азоб-уқубатдан сўнг ўлгач, тирилиб осмонга ғойиб бўлган. Бундан ташқари, Адонисни севги худоси — Афродитани севиб қолган ёш навқирон гўзал йигит сифатида ҳам тасаввур этилган. Мазкур ўсимликка бу ном унинг гўзаллигига нисбат бериб қўйилган.

Адонис ўсимлик номи сифатида латин ҳамда европа тилларига, ундан рус, ўзбек ва бошқа тилларга кўчган. Унинг русча синоними — *г о р и ц в е т*.

Азалия — эрикадошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтсимон, бутасимон ўсимликлар туркуми. Кичик гули йирик, ранг-баранг бўлади.

Осиё билан СССРнинг Кавказ районларида заҳарли тури ўсади. Ҳиндистон билан Хитойда хушманзара тури учрайди. Уй шароитида хушманзара ўсимлик сифатида гултувакларда ўстирилади.

* * *

Азалия — грекча сўздан олинган бўлиб, қуруқ деган маънони англатади. Латинчадан рус ва ўзбек тилларига ҳамда қардош тилларга шу шаклда кўчган.

Аир (игир) — игирдошлар (кучладошлар) оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Илдизи йўғон, илондек чўзилиб ётади. Илдизнояси кўтарилиши билан тўпбарглари узун-узун бўлиб чиқади, қиличсимон, бўйи 160—120 см га етади, текис қиррали. Поясида сўтага тўпланган сариқ гуллари бор, икки жинсли. Сўтаси конуссимон узунчоқ. Мевасининг ранги қизил, чўзинчоқ, уруғи кўп, ҳўл мева. Илдизнояси, барги жуда хушбўй.

Аир Самарқанд ва Хоразм вилоятларининг ботқоқлик жойларида, ҳовуз ва ариқ бўйларида ўсади. Уни аирларнинг бошқа турларидан фарқ қилиш учун хушбўй аир дейилади. Аир илдизнояси таркибида эфир мойи, гликозид, ошловчи моддалар, витамин С, крахмал бор. Аирдан олинган доривор препаратлар иштаҳа очиш ва ҳазм қилишни яхшилаш мақсадида ичилади. Бундан ташқари, ширинликлар тайёрлашда, озиқ-овқат sanoатида унинг илдизнояси ишлатилади.

Аир — туркий тиллар фондида кирувчи сўзdir. Шу жиҳатдан уни ўзбек тилида ҳам бемалол ишлатиш мумкин. Уни ўзбек тилидаги баъзи манбалардагидек и г и р деб аташ ўринли бўлмаса керак.

Русча ном — а и р т р о с т н и к о в ы й, латинчаси — *Акорус каламус* (*Acorus calamus*). *Аcoros* — грек тилидан таржима қилинганда «безалмаган», «чиройли эмас» деган маънони англатади. Ўсимликнинг гуллари кўримсизлигидан шундай аташ расм бўлган бўлса керак. *Calamus* эса поя, қамиш сингари ичи бўш поя демакдир,

Акация — дуккакдошлар оиласига мансуб к ў п й и л л и к б у т а ёки д а р а х т л а р туркуми. Барги патсимон, гуллари капалаксимон, меваси дуккак. Гулидаги чангчиси (оталиги) 10 тадан ортиқ, сариқ ёки тўқ сариқ бўлади. Катталиги ўртача. Унинг чин акация, сариқ акация, оқ акация каби туркумлари бор. Улар тарқалган жойига кўра, яъни ўсаётган иқлим ва тупроқ шароитига қараб барглари, шох-шаббалари, гул гузилишлари ва ранглари билан бир-биридан қисман фарқ қилади. Африкада ўсадиган акациялар филодийсиз бўлиб, шохчаларининг соябон бўлиши билан бошқаларидан ажралиб туради.

Акациялар тропик ва субтропик мамлакатларда, айниқса, Австралия ва Африка қитъаларида кўп тарқалган. Асли ватани Шимолий Америка. СССРда Закавказье ва Қримда, Сочи ва Ялта курортларида хушманзара ўсимлик сифатида ўстирилади. Ҳозир Ўрта Осиёда ҳам шу мақсадда кўпроқ экилмоқда.

Акацияларнинг айрим турларидан ёғоч, опловчи моддалар ва елим (камед) олинади. Масалан, Арабистон акациясидан олинган елим — г у м м и а р а б и к у м (камед) деб аталади ва дорихоналарда сотилади.

Акация — асли грекча сўз бўлиб, шу шаклда лотинчага, лотинчадан рус ва ўзбек тилига кўчган. Дунёнинг, шу жумладан, СССР халқларининг жуда кўпчилик тилларида шу ном билан юритилади.

Оғзаки нутқда, яъни сўзлашув тилимизда уни қисқароқ қилиб а к а с деб ҳам аташади.

Амариллис — чучмомадошлар оиласига мансуб к ў п й и л л и к п и ё з бошли ў т с и м о н ўсимликлар туркуми. Поясидан тўдалашиб чиққан узун барглари ўртасидан гул чиқаради. Гуллари жуда чиройли бўлади.

Бу ўсимликнинг бўйи 20—40 см гача етади. У жуда ҳам чиройли бўлгани учун уй шароитида гултувакларда хушманзара ўсимлик сифатида ўстирилади. Унинг асл ватани Африка. Амариллис тропик ва субтропик иқлим шароитида ўсади.

* * *

Амариллис — грекча сўздан олинган бўлиб, латин тилига, ундан рус ва ўзбек тилларига ўтган.

Ампел ўсимликлар — ер бағирлаб ёки ўсимликка илашиб ўсадиган кўп йиллик ўтсимон бир гуруҳ ўсимликлар. Уларга: Тошёрар, Паҳмоқ хлорофитум, Фикус, Бегония, Палак пояли апорокатус, Пеларгония, Қоломнея, Қўнғироқгул, Рипсалис, Настурция, Наспарагус ва бошқалар киради. Бу ўсимликларнинг барги ва пояси доимо яшил, хушманзара, баъзилари эса чиройли гуллайди. Асосан, осма гултувакларда ўстирилади, мана шу хусусияти уларни ампел ўсимликлар деб аташга сабаб бўлган. Ҳақиқатда эса улар барглари тузилиши, пояларининг узун-қисқалиги, кўриниши, гулланиш-гулламаслиги, гулларининг ранги ва шакли жиҳатидан бир-биридан анча фарқ қилади.

* * *

Ампел немисча — *Ampel* сўздан олинган бўлиб, осилиб турган гулли лампа, осилиб турган гулли ваза, яъни осма гултувак деган маънони англатади.

Рус ҳамда латин тилларида ҳам шу ном билан юритилади.

Ананас — бромелиядошлар (ананасдошлар) оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. Унинг барглари спираль ҳолда бир-бирига яқин жойлашиб, қалин, наштартсимон, узун бўлади. Тўпгули калта, бошоқсимон, хушбўй. Маданийлаштирилган нави (Ананас сативус) Америкадан ташқари бошқа мамлакатларда — Филлипин ва Тайвань оролларида ҳам ўстирилади. Унинг тўпмева-си сариқ, хушбўй сўта, сўтанинг оғирлиги 3—5 кг келади. Ананасни янгилигича (пишганда) ёки консерва ҳамда мураббо тайёрлаб истеъмол қилиш мумкин.

* * *

Ананас — испан тилидан латин, рус ва ундан ўзбек тилига ўтган; ўсимликнинг ўзи ҳам, меваси ҳам шу ном билан аталади.

Ўзбек тилидаги *ананас қовун* — тўрлайдиган қизилуруғ қовун нави, сўйилганда карсиллаб кетади, кув-

рак, тилни ёргундек ширин, унча ўткир бўлмаган ананасга ўхшаш ҳиди борлиги сабабли ананас қовун деб юритилади.

Ананас шарбати (русча — ананасовый сок) деганда тропик мамлакатлардан келтириладиган ананас суви тушунилади, бунинг биздаги қовунга алоқаси йўқ.

Анжир — тутдошлар оиласига мансуб тропик ва субтропик бута ёки дарахт. У доим шашалоқ барг чиқариб ўсади. Новдалари тукдор, кўм-кўк, синдириша сутсимон шира чиқади. Гуллари — чангчиси ҳам, уруғчиси ҳам тўнгулнинг эти ичида жойлашган. Шу сабабли гуллари ташқаридан кўринмайди. Меваси — майда-майда, юмшоқ. Тўпмеваси ясси, поксимон, ранги сариқ, қизғиш, қора-кўкимтир, мовий-кўкимтир.

СССРда Қрим, Краснодар ўлкасининг Қора денгиз соҳиллари, Доғистон, Арманистон ва Ўрта Осиё республикаларида ўстирилади. Ўзбекистонда Қора анжир, Хоки анжир, Сариқ анжир каби навлари кенг тарқалган.

Анжирнинг меваси жуда ширин, ўзига хос хидга эга, уни қоқи қилиб сақлаш мумкин. Таркибида қанд, пектин, оқсил, целлюлоза, ёғ ва бошқа моддалар, новдасидаги ширасида эса 12% дан ортиқ каучук бўлади.

Анжир уруғдан, қаламчалардан ва илдиз новдачаларидан кўпайтирилади.

* * *

Анжир — форс-тожикча сўз бўлиб, туркий тилларга жуда сингиб кетган. Абу Райҳон Беруний айтишича, шираси (асали) ва қатрони (смоласи) кўп бўладиган нави қадим Шоханжир, Анжир вазирий деб юритилган.

Анжирнинг русча синонимлари — и н ж и р, ф и г о в о е д е р е в о, в и н н а я я г о д а, с м о к о в н и ц а, л а т и н ч а н о м и э с а Ф и к у с к а р и к а (*Phycus carica*).

Анор — анордошлар оиласига мансуб бута ёки кичик дарахт. Барги қалин, сал ялтироқ, эллипсимон ёки чўзпқ, ланцетсимон, қирраси текис, банди билан поясида қарама-қарши жойлашган. Гули алоҳида, баъзан, 2—5 та гули бирга ўрнашиб қолади. Косача барги 5 та, қизил, тоғибарги ҳам қизил чангчиси кўп сонли, тугунчаси кўп хонали, пастки қисмида жойлашган. Меваси йирик, шарсимон, кўп уруғли, уруғи серсув, нордон-ширин, ранги қизил, пушти ёки оқ. Май — август ойларида гуллаб, меваси сентябрь — октябрь ойларида пишиб етилади.

Анор субтропик ўсимлик бўлиб, Кичик Осиё, Ўрта Осиё, Закавказье, Эрон, Афғонистон ҳамда Жанубий Европада кенг тарқалган. Ўзбекистонда анорнинг Оқ дона,

Аччиқ дона, Қозоқи анор, Қай анор, Қизил анор, Улфи анор каби павлари экилади. Ёввойи ҳолда тоғ ёнбағирларида жуда сийрак ўсади.

Меваси таркибида лимон кислота, қанд, витамин С, пўстлоғи таркибида ошловчи моддалар, урсол кислота бор. Анор мевасидан тайёрланадиган суяқ экстракт, қайнатма ичкетар касалликларида, пўстлоғидан олинадиган пелетьерин аккалоиди гижжа туширишда ва бошқа меъда-ичак касалликларида ичилади.

* * *

Анор — форс-тожикча сўз бўлиб, шу ўсимликнинг меваси ҳам, гули ҳам жуда қизил, чиройли бўлиши туфайли ибора ўрнида, исм ўрнида, нисбат бериш ўрнида, халқ орасида, бадний адабиётда кенг тарқалган. Чунончи, анор гулини гул анор деб аташ жуда қадимдан расм бўлган. *Гулнор* ҳам форс-тожикча — гул ва нор сўзларининг қўшилишидан ясалган. Нор форс-тожикча анор сўзининг ихчамлаштирилган шакли.

Рус тилида анорни *гранат*, латин тилида — *Пуника гранатум* (*Punica granatum*) деб юритилади. Гранат латинча *granatus* — донали, дона-дона деган маънони англатади.

Апельсин (пўртахол) — рутадошлар оиласига мансуб, доимо яшил, кўп йиллик дарахт ёки йирик бутта. Бўйи 5—12 м га етади, шохлари тиканли, барги қобиқли, шакли тухумсимон, гули алоҳида-алоҳида жойлашган. Меваси думалоқ ёки сал чўзиқ, ранги жигар ранг-сарик, жигар ранг-қизғиш, ичи зарғалдоқ ранг, оғирлиги 100-140 г гача етади, ноябрь — декабрь ойларида пишиб етилади, қанча кеч узилса, пираси шунча кўп бўлади.

Апельсин АҚШ, Хитой, Италия, Испания ва бошқа мамлакатларда ўстирилади. СССРда Қора денгиз соҳилларида экилади. Унинг меваси таркибида шакар, витамин С, В, В₂, Р, РР ва каротин бўлади.

Апельсиндан мураббо, компот, шарбатлар тайёрланади, асосан, янгилигича истеъмол қилинади, жуда мазали ва хушбўй. Қобиғидан эфир мойи олиниб, ширинликларга солинади. Уни қуритиб узоқ сақланадиган кийим-кечаклар орасига ташлаб қўйилса, куюдан сақлайди.

* * *

Апельсин — баъзи манбаларда айтилишича, голландчадан русчага кўчган. Русчадан ўзбекчага эса шу шаклда ўтган. Ўзбек тилида нашр этилган баъзи эски манба-

ларда афлисун шаклида учрайди, латинча номи — Цитрус синензис (*Citrus sinensis*) — ширин апельсин демакдир.

* * *

Пўртахол — арабча сўз бўлиб, апельсиннинг ўзбек тилида қадимдан ишлатиб келинган номи. «Ботаникадан русча-ўзбекча энциклопедия лугат»да ва бошқа манбаларда апельсинга синоним қилиб берилган. Б. Н. Головкиннинг айтишича, апельсин немисча *Apfelsine* — хитой олма сн деган сўздан келиб чиққан.

Арахис (ерёнгоқ) — дуккакдошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Барглари жуфт патсимон. Бўйи 0,5-1 м гача етиши мумкин. Гуллари чанглангандан (уруғлангандан) кейин уруғчиси ўсиб, тупроқ ичида тугунак (ёнгоқча) тугади. Бинобарин, арахиснинг ёнгоқлари ер бағрида пишиб етилади. Уни кузда картошка сингари қазиб олинади ва офтобда ёйиб қуритилади.

Арахис Уругвай, Парагвай, Бразилия, Хитой, Ҳиндистон, Африка мамлакатларида, СССРнинг Кавказ, Закавказье, Жанубий Украина ва Ўрта Осиё республикаларида маданий экин сифатида ўстирилади.

Ерёнгоқ оқсилга жуда бой, ундан саноатда мой олинади. Кондигер маҳсулоли сифатида ширинликларга қўшилади.

* * *

Арахис — грекчадан латинчага, латинчадан русчага ва ундан ўзбек тилига кўчган. Арахис ерёнгоқнинг плимий номи, бинобарин, мазкур ўсимлик фанда шу ном билан юритилади. Ерёнгоқ унинг ўзбек тилидаги синоним.

Рус тилида ҳам *Арахис* бош термин қилиб олинган. Сўзлашув тилида унинг синонимлари — *земляной орех*, *китайский орех* ҳам ишлатилади.

Арғувон — дуккакдошлар оиласига мансуб дарахт. Барги узун бандли, юмалоқ, юраксимон тузилишга эга. Барг чиқаришдан олдин барча ўсимликлар сингари баҳорда барқ уриб, қип-қизил гуллайди.

Арғувоннинг қўзоқсимон мевали нави Тошкент ва бошқа шаҳарлардаги истироҳат боғларида манзарали дарахт сифатида ўстирилади. Ибн Сино ва Беруний ҳам бу ўсимлик ҳақида таъриф ва тавсифлар берган. Бундан ташқари, арғувон дарахтининг ёғочидан ўймакорлик санъатида фойдаланилади.

* * *

Арғувон — форс-тожикча сўз бўлиб, қадимдан араб ва туркий халқлар (жумладан, ўзбеклар) тилига сингиб, ўзлашиб кетган.

Русча номи — *йудинодерев*о, латинча номи — *силькикуаструм* (*Cercis siliquastrum*).

Атирқовун — қовоқдошлар (кадидошлар) оиласига мансуб, қовун туркумига кирувчи бир йиллик поллизэкини. Палаги бир оз қиррали, тукли, ер бағирлаб ўсади ва бўйи 60-100 см га етади. Гули 2 жинсли, чангчиси ҳам, уруғчиси ҳам бор. Меваси олмадек келади, шакли думалоқ, жуда хушбўй. У Арабистон, Эрон, Афғонистонда кенг тарқалган. СССРда Закавказье ва Ўрта Осиё республикаларида ўсади. Атирқовун манзарали ўсимлик сифатида экилади.

* * *

Атирқовун — арабча атир сўзига ўзбекча қовун сўзи бирикшидан ҳосил бўлган қўшма сўз бўлиб, қовун туркумининг бир навини ифодалайди. Ўсимлик мевасининг хушбўйлиги уни шундай аташга сабаб бўлган. Уни форс-тожик тилида дастанбўй ёки дастанбўя деб юритилади, бу «қўлбон бўй» деган маънони беради, бинобарин, ихчам, кичкинагина бу қовунни қўлда кўтариб ҳидлаб юриш мумкинлиги туфайли берилган номдир. Уни бизда яна печакқовун ҳам дейилади.

Б

Бамбук — галладошлар оиласига мансуб кўп йиллик, баъзи турлари бир йиллик бута ёки дарахт. Пояси қампшдек тик ўсади, бўғимларидан барг чиқаради, учи шохлаган. Бўйи 40 м га етади, диаметри 30 см га бориши мумкин. Барги қисқа бандли, ланцетсимон, қалин. Тўпгули рўваксимон, бошоқчали, қилтиқсиз. Чангчиси 3—6 та ва ундан ортиқроқ, уруғчиси 1-3 та. Меваси ёнгоқсимон, резаворсимон ёки донлидир.

Бамбуклар тропик мамлакатларнинг захкаш ерларида тарқалган. СССРда Сахалин ва Курил оролларида ўсади. Баъзи турлари Қора денгиз соҳилларидаги санаторий ва курорт шаҳарларнинг истироҳат боғларида, Грузиянинг Ботумига қарашли ерларида ўстирилади. Илдизпоясидан ниш уриб чиқаверади ва бир-икки йилдаёқ атрофни босиб кетади. Жуда зич ўсади, орасидан одам у ёқда турсин, ҳатто, майда ҳайвонлар ҳам ўта олмайди. Тагига тангадек офтоб тушмайди. Энг характерли томони — бир кеча-кундузда 20—50—100 смга қадар ўсади.

Эндигина ниш уриб, найза бўлиб чиққан ниҳолни бир айланиб келиб қарасанг, таний олмай қоласан — у 20—30 см бўй чўзиб қолган бўлади.

Бамбуklarнинг халқ хўжалигида катта аҳамияти бор. Масалан, баъзи мамлакатларда поясида водопровод трубалари, симёғочлар, қурилиш ва мебель ускуналари ўрнида фойдаланилади. Толасидан қоғоз ишлаб чиқарилади. Баъзи турларининг ширасидан қанд тайёрланади.

* * *

Бамбук — аслида малайяликлар тилида б а м б у деб аталган, ундан француз тилига б а м б о н (bamboo) шаклида, латинча эса б а м б у с а (Bambusa) бўлиб кўчган. Рус тилига ва у орқали ўзбек тилига бамбук формасида кириб келган. Қадимий илмий манбаларда бу ўсимлик *ғ а р о в* деб юритилади. Ривоятларга қараганда ўтмишда қаттиқ жинсий иш қилган кишиларнинг айримларини қўл-оёқларини боғлаб, ердан эндигина унпб чиққан ғаровзорларга ташланган. Шиддат билан ўсиб келаётган ёш ғаровлар айбдорга санчилиб, унинг танасини тилкапора қилган. Ғаровлар инсон ҳаётида муҳим роль ўйнаган. Ундан қурилиш материаллари, ҳар хил асбоб ва ускуналар, осма кўприклар, сув ўтказувчи қувурлар, қайиқ эшаклари, симёғочлар, рикша аравалари ва бошқа ўнлаб хўжалик материаллари тайёрланган.

Банан — банандошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. Унинг пояси — танаси барг асослари ўрамидан таркиб топган бўлиб, бўйи 10—15 м га етади. Барги узун 2—4 м, эни 40—90 см келади. Тўпгули поясининг энг устидан — баргидан ҳосил бўлган найча ичидан ўсиб чиқиб, бошқоқ ҳосил қилади. Бошқоқнинг узунлиги бананнинг баҳайбат навларида 2 м га, оғирлиги 50 кг га етади. Истеъмол қилинадиган меваси уруғсиз, уч қиррали, ўроқсимон, ширин банан тури қадимдан тропик мамлакатларда экиб келинади. Тола берадиган ва манзарали турлари ҳам бор. Масалан, Қора денгиз соҳилларида манзарали турлари ўстирилади. Ўрта Осиё шароитида оранжереяларда парвариш қилинади. Банан мевасининг таркибида асосан шакар модда бўлади. Уни янгилигича ейлади ёки қоқи қилинади. Банандан турли хил шарбат ёки консерва ҳам тайёрлаш мумкин.

* * *

Банан — испанча б а н о н о сўзидан келиб чиққан бўлиб, шу шаклда латин тилига, ундан бошқа тилларга, шу жумладан, рус ва ўзбек тилларига кўчган.

Баобаб — бомбаксдошлар оиласига мансуб кўп йиллик дарахт. Жуда баҳайбат: танаси йўгон — диаметри 3—4 м, бўйи 15—25 м, кенг шохли — 45 м га қадар тарвақайлаган бўлади. Барглари панжасимон, қурғоқчиликда тўкилиб кетади. Намгарчиликда 15—20 см келадиган, ошпоқ гул чиқаради. Меваси бодрингга ўхшайди. Тахминан, минг йил яшайди. Баобаб асосан Африкада ўсади. Олимларнинг фикрича, тропик мамлакатларда ҳам ўстирса бўлади.

Унинг меваси нордон, мазали бўлгани учун маймунлар хуш кўриб ейди. Шу жиҳатдан ҳам ерли халқлар баобабни маймун дарахти, маймун нон дарахти каби номлар билан аташади. Пўстлоғи ва ёғочи толасидан арқон ва қоғоз тайёрланади.

* * *

Баобаб — Эфиопия тилидан келиб чиққан бўлиб, инглиз, испан, итальян, немис тилларига, жумладан, рус ва ўзбек тилларига шу шаклда кўчган. Унинг латинча номи — *Адонзониа дигитата* (*Adonsonia digitata* L.).

Бақлажон — итузумдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўт ўсимлик. Гули бинафша ранг. Меваси тўқ бинафша ранг бўлиб, йўгон ва узун (тахминан 10—20 см) бўлади.

Бақлажоннинг ватани Шарқий Ҳиндистон. Тропик ва субтропик минтақаларда, СССРнинг ўрта минтақа ва жанубий Европа қисмларида, шунингдек, серсув ва иссиқ Ўрта Осиё шароитида, Шимолий районларда эса теплицаларда экиб, мўл ҳосил олинади. Бизда унинг «Донской 14», «Деликатес 163», «Узун бинафша ранг 163» каби навлари экилади. У қовурилган, димланган, сиркаланган, тузланган, қуритилган ва консерваланган ҳолда ишлатилади.

Ибн Сино бақлажоннинг шифобахш хусусиятига тўхталиб: ёғда пиширса ични суради, сиркада тайёрланса ични қотиради, дейди.

* * *

Бақлажон — форсча боденжон сўзидан олинган бўлиб, «шу жон омон бўлсин» деган маънони англатади. Унинг арабчаланган шакли *базинжон* — Беруний ва Ибн Сино асарларида қайд қилинган.

Русча номи — *баклажан*, латинча номи — *Solanum elongena* L.

Бегония — бегониядошлар оиласига мансуб бир йил-

лик ва кўп йиллик ўтсимон, бутасимон ва чала бута манзарали ўсимлик ҳисобланади. Барги юраксимон, ранги ола-була, чиройли, илдизпоясидан ўсиб чиқади. Гуллари майда, чиройли. Уйда ўстириладиган ўтсимон турларининг бўйи баланд бўлмайди. Бегониянинг туркумига 800 тур киради. Кўрниб турибдики, улар жуда ранг-баранг ва хилма-хил бўлади. У уруғдан ва кўчатдан кўпайтирилади. Уй шароитида баргидан кўпайтириш мумкин. Бунинг учун баргни ойна билан бостириб қўйлади. Тезроқ илдиз олиши учун баргнинг остидаги, яъни орқа томонидаги йирик томирларини тилиб қўйиш керак. Бунда ҳаво температураси 25°С дан ошмаслиги лозим.

Ёввойи ҳолда бегониялар тропик мамлакатларда ўсади.

* * *

Бегония — одам исмидан — Сан-Демонгонинг ингенданги *M. Begon* номидан олинган. Латинчадан рус тили ва ундан ўзбек тилига шу шаклда кўчган.

Белладонна — томатдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. Илдизи серпанжа, пояси тик ўсиб, 2 м га етади, бир ёки бир нечта барг чиқаради, юқори қисми шохланади. Барги тўқ яшил, кетма-кет, аммо жуфт бўлиб жойлашган, йирик баргларининг шакли эллипссимон бўлса, майдороқлари тухумсимон бўлади. Гуллари барг қўлтиғига жойлашган, ерга осилиб туради, оч бинафша рангда. Меваси гилосга ўхшаб кетади, қорамтир ёки сариқ рангда, икки паллали, мазаси нордонширин. Одатда июнь — июль ойларида гуллайди. Ўсимликнинг ҳамма қисми: илдизи, барги, гули ва меваси заҳарли.

Белладонна Осиё ва Европа қитъаларида тарқалган. СССРда Кавказ, Краснодар ўлкаси, Карпатда, Ғарбий Украина, Қрим, Молдавияда учрайди. Краснодар ўлкаси билан Полтава ва Воронеж областларида доривор ўсимлик сифатида ўстирилади.

Ўсимликнинг ҳамма қисмида: баргида, поясида, гулида, мевасида турли хил алкалоидлар — атропин, гиосциамин, скополамин, белладоннин кабилар бор.

Белладонна ўсимлигидан олинган препаратлар меъдичак спазмасида, яра касаллигида, ўт қоғи ва ўт йўли касалликларида, буйрак санчиғида оғриқ қолдирувчи дори сифатида қўлланилади.

* * *

Белладонна — итальянча белладонна — гўзал аёл, паризот деган маънони англатади. Шу шаклда латин тилига ва ундан бошқа тилларга, шу жумладан, рус ва ўзбек тилларига кўчган.

Унинг русча синонимлари — красавка, бещеная ягода, сонная одурь: латинча номи — *Атропа белладонна* (*Atropa belladonna*).

Беҳи — раъногулдошлар оиласига мансуб кўпйиллик дарахт ёки бута. Унинг бўйи 8 м га етиши мумкин. Май-июнь ойларида оппоқ ёки нимпушти-оппоқ бўлиб гуллайди. Меваси сариқ, кўпчилиги нок шаклида, сентябрь ойида пишиб етилади, таъми ширин-нордон, навига қараб мазаси бир-биридан ё жуда ширинлиги, ёки нордонлиги билан фарқланиб туради. Унинг асл ватани Фарбий Осиё бўлиб, Ўрта Осиё, Украина ва Қақказда ҳам ўстирилади. Ўзбекистонда беҳининг бир неча навлари: Нордон беҳи, Ширин беҳи, Хушбўй беҳи, Самарқанд йирик беҳиси, Қува йирик беҳиси, Қува оддий беҳиси, Хоразм олмасимон беҳиси, Нон беҳи, Туруш беҳи қабллар экилмоқда. Беҳи меваси таркибида шакар (7%), олма кислота (1%) бор.

Беҳидан мураббо, компот тайёрланади.

Халқ табобатида қадимдан ҳам, ҳозир ҳам нафас йўллари шамоллаганда беҳидан кенг фойдаланиб келинади. Уруғидан эса қайнатма дори тайёрланиб, пч кетишини тўхтатишда ишлатилади.

Беҳидан нок учун пайвандтаг ўрпда фойдаланса бўлади.

* * *

Беҳи — форсча беҳ сўзининг ўзбекча шакли. Эски ўзбекча номи — ҳайва.

Русча айва ҳайванинг русча талаффуз формаси, латинча номи — *Цидония облонга* (*Cydonia oblonga* Mill).

Бинафша — бинафшагулдошлар оиласига мансуб бирйиллик ва кўпйиллик ўт ўсимлик. Барги бўлақчали ёки бутун, ёнбарги кўп ҳолларда навбатлашиб жойлашган. Гули биттадан ёки иккитадан бўлиб, барг қўлтиғидан чиқади, чангчиси 5 та, уруғчиси 2—5 та бўлиб, тўқ сафсар рангда, гуллайдигани айниқса чиройли бўлади.

Бинафша туркуми Жанубий Америкада кенг тарқалган бўлиб, шулардан СССР да 106 тури, Ўзбекистонда 16 2—28

тури ўсади. Унинг хушбўй ва чиройли, ранг-баранг турлари истироҳат боғлари, хонадонларда манзарали гул сифатида экилади.

Бинафшанинг пидизи таркибида қайд қилдирувчи гликозид бор.

Хушбўй бинафшадан халқ табобатида фойдаланилади. Масалан, гулининг суви ичилади, чунки у баъзи касалликларни даволашда ёрдам беради.

* * *

Бинафша — форсча б и н а ф ш е бўлиб, тарихий асарларда, яъни арабча битилган китобларда уни б а н а ф - с а ж шаклида берилган. Ҳозирги замон тожик тилида б у н а ф ш а дейилади. Ўзбек халқи орасида г у н а ф ш а дейиш ҳам одат бўлиб кетган.

Русча номи — ф и а л к а, латинча номи — Виола (Viola).

Бойчечак — доладошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. Бўйи наст бўлиб, 10—15 см дан ошмайди, пиёзчаси бор, сербарг, гули сариқ, оч сариқ рангда; эрта баҳорда очилади, ёзда устки қисми қуриб қолади. Меваси уч чаноқли кўсакчадан иборат. Дунёнинг деярли ҳамма ерида 75 га яқин тури ўсади. СССРда 10 га яқин тури учрайди. Баъзи турларида кольхицин (заҳарли алкалоид) моддаси бор бўлганлиги сабабли тиббиётда ишлатилади.

* * *

Бойчечак — ўзбекча б о й ва ч е ч а к сўзлари бирикишидан ҳосил бўлган қўшма сўз. Унинг бундай аталишига мазкур ўсимликнинг ер юзидан қор кетиши билан ниш уриб чиқиши ва кўп ўтмай гуллаши сабаб бўлган бўлса керак, чунки бу билан ер қишдан чиқиб, экин экишга тайёрлигидан дарак беради, бинобарин, у тўкин-сочинлик, бойлик даракчиси симболидир. Баъзи адабиётларда бу ўсимлик с о в р и н ж о н деб номланади.

Русча номи — б е з в р е м е н н и к, латинча номи — К о л х и к у м (Colchicum).

Бўзноч — мураккабгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Гул ва ўрама барглари очиқ, кўпчилиги лимондек сариқ гуллайди. Улар қуриганда ҳам ранги сақланиб қолаверади. Тоғларда, қумлоқ ерларда ёввойи ҳолда учрайди, манзарали ўсимлик сифатида эса ҳовлиларда ўстирилади. Улардан, асосан, доривор сифатида фойдаланилади. Қайнатма ва дамламалари жигар, ўт пуфаги ва ўт йўллари касалликларида ўт ҳайдовчи дори ўрнида ичилади.

Бўзоч қуриганда ҳам рангини, дорилик хусусиятини йўқотмайди. Уларнинг навлари бир қанча хил бўлиши туфайли уларни ў л м а с ў т, б ў з н о ч, ҳ а м и ш а б а ҳ о р деб аташ одат бўлиб кетган. «Ўзбекча-русча луғат» да (1959 й) ҳеч бир асосланмаган ҳолда битта ўсимлик икки хил: бузоч ва бўзоч деб олинган. Уларга русча эквивалент қилиб, биринчисини — змееголовник Камарова, бессмертник; иккинчисини — бессмертник, сушеница песчаная деб берилган. Ваҳоланки, бузоч ҳам, бўзоч ҳам бир хил ўсимликнинг номи, фақат у луғатда икки хил шаклда берилган.

* * *

Бўзочнинг латинча номи (*Helichrysum arenarium*. Тур номи *Helichrysum*, грекча *helios* — қуёш, *chrysos* олтин дегани бўлиб, гул бошчасининг зарғалдоқ рангига нисбат беришдан олинган.

Унинг русча номи—б е с с м е р т н и к п е с ч а н и й; синоними-ц м и н.

Бўйимодарон — мураккабгулдошлар оиласига мансуб к ў п й и л л и к ў т ў с и м л и к. Бўйи 20-25 см, баъзан эса 80 см гача етади. Ер остки новдасидан илдизолди барглари ва поялари ўсиб чиқади. Шоҳланган пояларида қалқонсимон гул тўпламлари бор. Барги оддий, икки марта патсимон қирқилган, бандсиз кетма-кет ўрнашган. Сарик гуллари саватчага тўпланган, саватчалар йиғилиб қалқонсимон тўпгул ҳосил қилиб, муаттар ҳид таратади. Меваси ясси, тухумсимон, кулранг писта. Бутун ёз бўйи гуллайди, меваси август ойида пишиб етилади.

СССРнинг турли районларида — қуруқ ўтлоқларда, қирларда, йўл ёқаларида, ўрмон этакларида, чаманзорларда ўсади.

Гуллари ва юқори шоҳларидан тайёрланган дори препаратлари таркибида каротин, витамин К, С, алкалоид, эфир мойи, смола, ошловчи ҳамда аччиқ моддалар бор. Унинг суюқ экстракти, дамламаси меъда-ичак касалликларини даволашда, иштаҳа очишда ва қон тўхтатувчи дори сифатида ишлатилади. Бурун; тиш ва ярадан кетаётган қонни тўхтатиш учун ҳам бўйимодарондан фойдаланса бўлади.

* * *

Бўйимодарон — форсча сўз бўлиб, б ў й-н м о д а р о н сўзидан ўзбекча талаффуз билан ясалган.

Беруний ўзининг машҳур «Сайдана» асарида бу ҳақда атрофлича тафсилот беради ва у ҳам бўй-и мода-ро н шаклида тилга олади.

Русча номи — тысячелистник, латинча номи *Achillae millefolium*. *Achillae* сўзи грек афсонасидаги Хирон шогирдининг номидан, *millefolium* — минг япроқ сўзидан олинган.

Бўтакўз — мураккабгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўт ўсимлик. Бўйи 15—40 см га етади, шохланган, ингичка баргли, сабатчаси бор. Сабатчасининг атрофидаги гуллари турига қараб кўк, мовий, бинафша рангларда чиройли товланиб туради, икки жинсли. Унинг чиройли товланиб туриши кини диққатини ўзига тортади.

Америка, Европа ва Осиё мамлакатларида бўтакўзнинг 500 га яқин тури мавжуд. Шулардан СССРда, шу жумладан, Ўрта Осиё республикаларида 80 та тури учрайди. Адирларда, ғаллакор ерларда, ғўзалар орасида, зиғир экилган майдонларда ўсиб чиқади.

Бўтакўздан халқ табобатида доривор ўсимлик сифатида фойдаланилади.

* * *

Бўтакўз — туянинг боласи — бўта (бўталоқ) сўзига кўз сўзи бирикшидан ҳосил бўлган қўшма сўз. Бу ном шу ўсимлик гулининг чиройли бўлиб, яъни бўталоқ кўзига «ўхшаб» туришидан келиб чиққан. Бинобарин, бу — ўсимликлар номи яратилишида гулининг ҳайвон органига нисбат берилишидан келиб чиқишига мисол бўла олади.

Русча номи — *василёк*, латинча номи — *Кентауреа*. *Sentaurea* — грек афсоналарида учрайдиган ярми одам, ярми от — ғалати маҳлуқ — *кентавр* номидан олинган.

В

Валериана — валерианадошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтсимон доривор ўсимлик. Барглари новдаларида қарама-қарши жойлашган. Гуллари майда, ўзига хос ҳидли, пояси учига рўвакка тўпланган, гултожиси оқ ёки пушти рангда, хушбўй, чангчиси 3 га. Илдизпояси қисқа, бир қанча илдизчалар билан қопланган. Илдизпоядан биринчи йили илдизсизди тўпбарглар, иккинчи йили поя ўсиб чиқади. Май ойида август ойигача гуллайди. Бўйи 60 см гача етади, пояси тик ўсади.

Дунёнинг барча қитъаларида (Австралиядан ташқа-

ри) унинг 200 га яқин тури тарқалган. 30 га яқин тури СССРнинг, Ўрта Осиёнинг чўл, адир ва тоғларида, Сибирнинг, айниқса, жанубий районларида ёввойи ҳолда кенг тарқалган. РСФСРнинг Тамбов, Ульяновск, Ростов, Воронеж областларида, Белоруссия ва Украина республикаларида ва бошқа кўпгина жойларда доривор ўсимлик сифатида экилади.

Валериананинг илдизи ва илдизноясидан эфир мойи, изовалериан кислота каби бир қатор моддалар ва уларнинг бирикмалари олинади. Масалан, алкалоидлар, ошловчи моддалар, сапонинлар шулар жумласидандир. Валериана препаратлари дори сифатида тинчлантирувчи таъсир кўрсатади, асаб қўзғалишида, юрак ўйнаганида жуда яхши наф беради.

Ҳозирги пайтда дорихоналарда унинг қайнатмалари, настойкалари, экстрактлари сотилмоқда.

* * *

Валериана — асли латинча сўз бўлиб, шу шаклда рус тилига, ундап қардош тилларга, шу жумладан, ўзбек тилига ўтган. Баъзи маъбаларда унга синоним қилиб *маун*, *кади ўт* деган номлар берилган. Валериана — мазкур ўсимликдан тайёрланган дори моддаларнинг умумлаштирувчи номи, уни фақат сўзлашув тилидагина ишлатиш мумкин. Латинча *Valeriana* сўзининг келиб чиқишида икки хил фикр мавжуд: биринчисида бу ном Рим императорларидан бири — Валериана шарафига берилган дейилса, иккинчисида латинча *Valere* — «соғлом бўлиш» деган сўздан келиб чиққан дейилади. Руслар уни «кошачий маун» деб ҳам аташади.

Ваниль — салабулдошлар оиласига мансуб тропик ўсимлик. Барги қалин, майда, оч кўк рангда гуллайди. Тропик мамлакатларда дарахтларга илдизи билан илашиб ўсади, шу жиҳатида кўра уни тропик печаклар қаторига қўшишади. Меваси хомлигида хушбўй бўлиб, пишиб етилганда ҳидсизланиб қолади. Ватани Мексика, аммо ҳозир бир қатор нам иқлимли тропик ўлкаларда экилмоқда. Мевасининг таркибида ванилин деб аталувчи хушбўй модда бор. Ванилиндан кулинарияда, қандолатчиликда кенг фойдаланилади. Ҳозир ванилин моддаси сунъий усулда ҳам олинмоқда.

* * *

Ваниль — асли испанча (*vinilla*) сўз. Унинг латинча номи *vanilla* бўлиб, рус ва ўзбек тилида *ваниль* деб

аталади. В а н и л и н ваниль сўзига латинча-in суффикси қўшилишидан ясалган модда номи.

Вербена — вербенадошлар оиласига мансуб бир йиллик, айрим турлари кўп йиллик ўт ўсимлик ва чала бута туркуми. Шу туркумга кирувчи доривор вербенанинг бўйи 30—100 см га етади. Барги қарама-қарши жойлашган, уч бўлакка бўлинган, юқоридагиси узунроқ. Пояси тўрт қиррали. Гуллари оч бинафша ранг, майда. Июль-август ойларида гуллайди. Асосан, тропик ва субтропик мамлакатларда тарқалган. СССРнинг жанубий ва Ғарби-жанубий районларида дала ва йўл ёқаларида ўсади. Халқ табobatiда қўтир касаллигини даволашда фойдаланилган. Илдизи тузланган бодрингни хуштаъм қилиш учун қўшилади. Пахтазор, бедазорларда ва кунжут экилган майдонларда бегона ўт сифатида ўсиб ётади. Гоҳо манзарали ўсимлик сифатида ҳам экилади.

* * *

Вербена сўзи М. И. Нейштадтнинг айтишича кельтча сўз бўлиб, *fer* й ў қ о т м о қ, *foen* — тош деган маъноларни англатади. Авваллари ундан сийдик йўлларидаги тошларни эритишда фойдаланилган. Баъзи манбаларда *доривор тизмагул* деб ҳам номланган. Унинг русча номи — *вербена лекарственная*, латинча номи — *Verbena officinalis*. Инглиз ва француз тилларида ҳам бир оз фонетик ўзгаришлар билан *в е р б е н а* дейилади.

Виктория-регия — нилуфардошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Барглари доира шаклида жойлашган, бироқ у шу даражада йирикки диаметри 2 м гача боради, четлари юқorigа қайрилган, унинг усти яшил, ости (орқаси) қизғиш, сувга ботиб туради, диаметри 5 см келадиган йирик-йирик томирлари ва тиканлари бор. Томир панжалари оралигида катта-катта ҳаво тўла пуфаклар бўлиб, устига 50 кг юк қўйилганда ҳам сувда чўкмай қалқиб тураверади. Гули нилуфарникига ўхшаб кетади, унинг диаметри 40 см, хушбўй. Бу гулнинг қизиқарли томони шундаки, гунчаси дастлаб оқшом пайтида сувдан кўтарилиб чиқиб, оқ бўлиб очилади ва кунутун шу кўринишда бўлади. Тонг отгач қизғиш тус олади ва кўп ўтмай ёпилиб қолади. Оқшом тушгач яна очилади, ammo энди тўқ қизил рангга киради ва шу зайлда яна тонг оттириб, сўнг сувга ботиб кетади. Меваси нўхатдек бўлиб сув остида етилади, истеъмол қилинади. Жанубий Америкадаги Амазонка дарёсининг сокин оқадиган жойларида ўсади. Унинг айрим турлари оранжереяларда манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

* * *

Виктория-регия. Виктория — қадимги рим афсоналаридаги ғалаба мабудасининг номи бўлиб, латинча victoria — ғалаба деган маънони англатади. Эндиликда у иллуфардошлар оиласига кирувчи қўп йиллик сув ўсимликлари турининг номи бўлиб қолди. Виктория-региянинг иккинчи номи — Амазонка виктория с.п. Унинг латинча, русча ва ўзбекча номи ҳам *Виктория-регия*.

Воронов галантуси — чучмомадошлар оиласига мансуб қўп йиллик, бир паллали, пиёзли ўт ўсимлик. Унинг бўйи 10—20—30 см га етади. Пиёзининг цилиндрсимон қшидан бир жуфт барг чиқаради. Барги энли чизиққа ўхшаб кетади, учи ўткир, ўсимлик гуллаганида гул стрелкаси билан тенглашади ва ундан узун бўлиб кетади. Гул стрелкаси қиррали, 10—20—30 см, учида битта гули бор. Гулқўрғони олти бўлакли, оқ, учтаси калтароқ, учтаси узун, буйраксимон, яшил доғлари бор. Чангчиси олтига, уруғдони уч хонали. Баҳор ойларида гуллайди ва қўсак тугади.

СССР нинг Грузия, Краснодар ўлкаси ва Қора денгиз соҳилларига яқин тоғ ўрмонларида, ўрмон ёқаларида, буталар орасида ўсади. Халқ табобатида унинг пиёзи ишлатилади. Пиёзи таркибида галантамин, ликорин, галантин каби алкалоидлар бор. Ундан тайёрланадиган галантамин гидробромид дориси эритма ҳолида полиомиелит асоратлари, полиневрит, радикулит каби касалликларда қўлланилади. Ичак ва қовуқ тонуслари заифлашиб қолганида қўлласа ҳам бўлади.

* * *

Воронов галантуси фамилия билан ўсимлик номи қўшилишидан ясалган бирикма. Воронов (1874—1911 й.) — ўз умрини ўсимликшунослик фанига бағишлаган рус олими. Мазкур ўсимликнинг номи унинг шарафига қўйилган. *Галантус* сўзига келсак, у грекча Galanthus атамасининг ўзбекча транскрипцияда ёзилган шакли бўлиб, gala — сут, anthos — гул деган сўзлар қўшилишидан ясалган. Ўсимликнинг бундай аталishiга гуlining ранги сут рангига ўхшаб кетиши сабаб бўлган. Унинг русча номи — *подснежник Воронова*, латинча номи — Галантус Воронови (*Galanthus Woronowi*).

Г

Газақұт — газақұтдошлар оиласига мансуб илдиз-по्याли кўп йиллик ўт. Ўзбекистонда газақұтларнинг етти тури маълум бўлиб, улар тоғ ва яйлов зоналарининг пичанзорларида, ўрмон ёқаларида ўсади. Уларнинг 10—40 см баландликдаги поялари бир неча, силлиқ, илдиз бўғзига яқин қисмида тўп барглари бор. Барглари бутун, туксиз, қарама-қарши жойлашган. Гуллари поянинг уч қисмида уч-олтитадан бўлиб жойлашган. Гуллари йирик, 5 см гача узунликда, кўк-бинафша ёки оч-кўк рангли бўлиб, бир неча кун давомида очилиб туради. Газақұтлар баҳорда гуллайдиган ўсимлик бўлишига қарамай, шаронгга қараб июнь—июль ойларида ҳам гуллаши мумкин. Кўсаги чўзиқ, уруғлари кўп ва майда бўлади.

Газақұт ўзининг манзаралилиги ва шифобахш хусусиятлари билан ўлкамиздаги фойдали ўсимликлар қаторидан ўрин олган. Халқ табобатида бу ўсимликдан, айниқса, гуллаган вақтдаги қайнатмасидан безгак, меъда-ичак касалликлари, тиш оғриғи ва айрим қон касалликларини даволашда, яраларни ва ҳар хил шишларни қайтаришда кенг фойдаланилган.

* * *

Газақұт номи ўсимликнинг яраининг йиринг бойлаши ва совуқдан зўриқиб, газак олиб кетишига шифо бўлганлигидан келиб чиққан бўлса керак. Баъзи манбаларда газақұт э р б а ҳ о с и, э р б а ҳ о ёки г а ж а к ў т деб юрнтилади, рус тилида — горечавка, латинча Генциана (*Gentiana*) деб аталади. Газак сўзининг бундан ташқари, мажозий—кўчма маънолари ҳам бор. Чунончи, тезда битавермайдиган, янада йиринглаб, оғирлашиб қолган шишларни газаклаган шишлар дейлади. Латинча *Gentiana* гўё уни биринчи марта аниқлаган Иллирий подшош — Гентис номига қўйилган.

Газанда — газандадошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. Бўйи 60—120 см га боради, барглари тухумсимон, четлари тишсимон қирқилган, поясида қарама-қарши жойлашади. Поялари тўрт қиррали, кам похланган. Гуллари яшил рангли, майда, барг қўлтиғидаги бошоқчаларга тўпланган. Барги, танаси ҳамда тўпгуллари қалин мўрт тукчалар билан қопланган. Газанда тукчалари орқали ўзини ташқи таъсиротлардан ҳимоя қилиш учун чумоли кислота ва бошқа заҳарли моддалар

ажратинга мослашган. Унинг таркибидаги чумоли кислота ўювчанлик хусусиятига эга, одам баданига тегса қичитиб, ачиштиради. Тропик мамлакатларда ўсувчи айрим газанда ўти таркибидаги суюқ модда теккан жойни бутунлай жонсиз — фалаж қилиб қўяди.

Газанда республикамизнинг деярли ҳамма областларида — тоғли районлардаги сернам жойларда, ариқ бўйларида ва булоқ атрофларида учрайди. Май — сентябрь ойларида гуллайди ва уруғлари июль — октябрда пишди. Меваси тухумсимон ва эллипсимон, сариқ ёки қул ранг ёнғоқча.

Газанда таркибида каротин, витамин: С, В, К лар, провитамин А, чумоли кислота, гистамин, пантоген кислота, уртицин гликозид, тапид ва бошқа моддалар бўлади.

Баргларида тайёрланган дамлама халқ табобатида кўкрак оғриги, нафас қисини, бавосил касаллигига қарши, меъда фаолиятини яхшиловчи, диспепсия, дизентерия касалликларини даволовчи модда сифатида ишлатилади. Илмий медицинада газанда асосида тайёрланган препарат ёки суюқ дорилар бавосилдаги қон кетишда, сурункали варикоз яраларни даволашда тавсия этилади. Ўсимликнинг ёш барг ва новдаларидан сервитамин салатлар ва суюқ таомлар тайёрлаш мумкин.

* * *

Газанда халқ орасида чаён ўт, қичитқи ўт ёки қалақай деб ҳам юритилади. Газанда номи ўсимликдаги чумоли кислотанинг одам терисига тегиб уни куйдириши, ачиштириши — «чақиши» билан боғлиқ.

Русча номи — *крапива двудомная*, латинча номи — Уртика диоика (*Urtica dioica*).

Гармдори (қалампир) — томатдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўт ўсимлик. Пояси тик ўсади, яшил рангли, туксиз, қиррали, асосидан бошлаб шох чиқаради, бўйи 30—60 см га етади. Барглари эллипсимон ёки тухумсимон, текис қиррали, ўткир учли, туксиз бўлиши ҳам, тукли бўлиши ҳам мумкин, юқориги барглари тўқ яшил, пастки барглари оч яшил, банди билан пояга кетма-кет туташган. Гуллари йирик, тўғри, барг ва шохларининг қўлтигидан чиқиб якка-якка ёки жуфт-жуфт бўлиб пастга осилиб туради. Чангчиси 5 та, уруғчи туғуни икки паллали. Меваси кам сувли, қаян нўстли, кўп уруғли. Июнь ойида гуллаб, июль — ноябрь ойлари ичида меваси пишиб етилади. Гармдорилар мевасини

тузилиши, ранги, аччиқлиги ва катта-кичиклигига қараб бир неча навларга бўлинади.

Гармдори Мексика ва Гватемалада, СССР нинг Украина, Молдавия, Кавказ, Қуйи Волга бўйидаги районларда, Ўрта Осиё республикаларида экиб ўстирилади. Меваси таркибида каротин, каротинопидлар, капсаңчин алкалоиди, витамин С, эфир мойи бор. Табобатда пштаҳа очишда, териинг маҳаллий ерини қиздириб қон айланишини яхшилашда, шунингдек, айрим препаратлар таркибига қўшиб ишлатилади. Бактерияларни nobud қилиш хусусиятига ҳам эга.

* * *

Гармдори — форс-тожикча гарм — пспқ, дору — дори сўзлари бирикишидан ясалган, яъни пспқ дори демакдир. Бинобарин, бу ном ўсимлик мевасининг танани қиздириш хусусиятидан келиб чиққан. Форс-тожикча айрим сўзларнинг ўзбек тили фондига кприб ўзлашиб кетганлиги туфайли ҳам бир ўсимликни англатувчи *қалампир* ва *гармдори* сўзлари шеваларга қараб ишлатиб келинади.

Гармдорининг русча номи — *стручковый перец*, латинча номи — *Капсикум (Capsicum)*.

Геркулес — сули туркумига мансуб бўлиб, бир йиллик ғалла ўсямлиги. Сулининг нисбатан кейинги йилларда етиштирилган нави. Унинг тўпгули сочилиб туради, бошоқчаси икки ёки беш гулли бўлади. Бошоқчадаги тангача барги 2 та, четлари пардали, баргининг учи икки ва тўрт тишли, тирсакка ўхшап букилган. Ётиб қолишга чидамли. Запг, бактерияларга ҳам анча чидамли. Швед пашшаси билан камроқ зарарланади. Дони ўртапишар, йприкклиги ўртача. 1000 та донасининг оғирлиги 28—32 г келади. СССР нинг Москва ва Брянск областларида эктади.

Геркулеснинг дони отлар ва бошқа ёш моллар учун қимматли озиқ ҳисобланади. Унинг таркибида одам ва ҳайвонлар учун муҳим аҳамиятга эга *оқсил* бўлиб, аминокислоталарга бой, шунингдек унинг донида витамин В₁, темир бирикмалари, кальций ва фосфор кўп. Ҳамма ғалла экинлари каби сомони ва тўпони моллар учун қишда яхши озиқ ҳисобланади.

* * *

Геркулес — латинча — *Hercules* сўзидан олинган. Латинча номи ҳам *геркулес*.

Гладиолус (Илонгул) — сапсаргулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ва бир йиллик ўт ўсимлик. Поясининг бўйи 1 м дан ошади. Барги узун-узун, тўғри. Гули бошоқсимон тўпгулдан иборат, гули поясида бир ёки икки томонлама жойлашган бўлади. Бахмал ранг, қизил, оч гулсапсар, сариқ бўлади. Тугунак пиёзчалари ер остида — асосий пиёзи атрофида бунёдга келади. Келаси йили пиёзини ҳам, пиёзчаларини ҳам экиш мумкин. Пиёздан униб чиққан гладиолус пояси баланд, гули йирик, бақувват бўлади. Пиёзчаларидан униб чиққани эса нимжон, бўйи калта, гули ҳам майда бўлиб, бир оз кеч очилади. Хашаки гладиолус Ўзбекистонда ёввойи ҳолда жуда кам учрайди, у паст бўйли, гули майда, деярли кўримсиз бўлади.

Гладиолуслар Жанубий ва Шимолпй Африкада, Осиё ва Европада тарқалган. СССРда манзарали гул сифатида хонадонларда, пестироҳат боғларида экилади.

* * *

Гладиолус — латинча номи *Gladiolus* бўлиб, «кичикроқ қилич» деган маънони англатади. Бу ном мазкур ўсимликнинг барг тузилишидан келиб чиққан. Дунёдаги кўпгина миллат тилларида, шу жумладан, рус ва ўзбек тилларида шу ном билан юритилади. Айрим ўзбек тилидаги манбаларда гладиолусга синоним қилиб *илонгул* берилган. Уни руслар *шпажник* деб ҳам атайдилар. Болгар, инглиз, испан, француз тилларида ҳам гладиолус деб юритилади.

Говзабон (ҳўкиз тили) — кампирчопондошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўт ўсимлик. Барги сертук, яхлит. Гули тўғри, тўпгулга бирлашган. Турига қараб ранги ҳар хил: кўк ёки бинафша тусда бўлади. Говзабон Европа ва Осиёда тарқалган. Унинг 9 та тури СССР нинг Европа қисмида, Кавказда, Ўрта Осиё республикаларида бегона ўт сифатида ўсади. Говзабондан доривор ўсимлик сифатида медицинада фойдаланилади. Ибн Сино бу ўсимликдан юракни тинчлантирувчи дорилар тайёрлаган.

* * *

Говзабон — форс-тожикча сўз бўлиб, гов — ҳўкиз (ёки мол), забон — тил — ҳўкиз тили деган маънони англатади. Говзабоннинг арабча шакли ковзабон.

Говзабон баъзи манбаларда ўзбекчасига *ҳўкиз тили* деб берилган, айримларида эса говзабоннинг бир тури

шундай деб аталган. Русча номи — *воловик*, синоними — *анхуза*, латинча номи — Анхуза (*Anchusa*).

Гортензия — қорақатдошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик жуда манзарали ўсимлик. Барги яшил, тўқ яшил бўлиб, илдизларидан баҳорда тўп-тўп бўлиб ўсиб чиқади ва ҳар қайси новдаси учидан тўпгул ҳосил бўлади. Гулининг ранги ҳар хил: оқ, пушти, қизил, бинафша ранг, оч кўк ва ҳоказо. Агар илдизлари орасига бирорта заглаган темир ташлаб қўйилса, гулининг ранги кўк тус олади. Демак, гулининг ранги ердан олаётган минералларга боғлиқ экан. Совуққа ҳам, иссиққа ҳам чидамсиз.

Гортензияларнинг асл ватани Хитой билан Япония. СССР нинг Сочи каби курорт шаҳарларида манзарали ўсимлик сифатида кўплаб экилади. Ҳаво ҳарорати 30° дан ошса ўз чиройини йўқотади, гуллари хира тортиб, барглари сўлинқираб қолади.

* * *

Гортензия — кўп тилларда, жумладан, рус тилида ҳам шу ном билан юритилади. Ўзбекистон флорасида учрамайди. Шу туфайли ўзбек тилида ҳам шундай ном билан юритилади. Европанинг жуда кўп, масалан, болгар, испан, немис, француз каби 20 га яқин халқлари тилларида ҳам шу ном билан аталади. Унинг латинча номи *Хидрангеа* (*Hydrangea hortensis*).

Гречиха — торондошлар (отқулоқдошлар) оиласига мансуб бир йиллик ўт ўсимлик. Экиладиган гречиханинг бўйи 15—70 см га етади. Пояси тўғри, юқориси шохланган, қизғиш ёки яшил рангда бўлади. Барглари учбурчакли ёки тухумсимон. Гуллари хушбўй, пушти, қизил ёки оқ. Ёзнинг июль ойида гуллаб, августда дон тугади. Дони учбурчак, қорамтир, тўқ, оч жигарранг, бугдойдан майдароқ. СССРда асосан РСФСР, Украина ва Белоруссияда экилади. Ўрта Осиёнинг иссиқ иқлимли шароитида яхши ўсмайди. Польша, Франция, АҚШ, Канада каби мамлакатларда ҳам экилади. Гречихада оқсил, крахмал, қимматли аминокислоталар ва ёғ бор. Саноатда ундан рутин, уретин, рутамин препаратлари тайёрлашда фойдаланилади. Табобатда гречиханинг барг ва гуллари ишлатилади. Гулдан дамлама тайёрлаб организмда витамин Р етишмаганда, тери ва шилиқ нардаларга қон қуйилганда ва бошқа юқумли касалликларда ичилади. Гречиха гулида боқилган асаларилар ўзига хос мазали асал беради.

* * *

Гречи́ха — русча сўз. Бу ном мазкур ўсимликнинг Грециядан келтирилганлигини англатиб туради, ҳақиқатдан ҳам шундай. Айрим адабиёт манбаларида уни қ о р а б у ғ д о й деб берилган, бу — нотўғри. Г р е ч и х а дейиш ҳам ноўрин, бу — оғзаки нутққа хос. Унинг латинча номи Фагопирум. Fagopyrum латинча fagus бук да р а х т и, грекча — rugos б у ғ д о й деган сўзлар қўши-лишидан ясалган бирикма от.

Гулбеор — семизўтдошлар оиласига мансуб бир йил-лик манзарали ўт. Пояси этли, пушти ранг бўлиб, ер багирлаб ёки сал кўтарилиб ўсади, бўйи 10—20 см атро-фида, барги ҳам этли, эса суви чиқади. Гулининг ранги ҳар хил: бинафша, сариқ, оч сариқ, пушти, қизил бўла-ди. Уруғдан кўпаяди. Поясини узиб олиб нам тупроққа тиқиб қўйилса ҳам кўкариб кетаверади. Ер танламайди ва алоҳида парвариш талаб қилмайди. Ўрта Осиё рес-публикаларида манзарали ўсимлик сифатида хонадон-ларда, паркларда экилади.

* * *

Гулбеор — форс-тожикча сўз. Бу ном шу ўсимлик-нинг табиатидан келиб чиққан, чунки унинг ўсиши, ривожланиши учун махсус парвариш талаб этилмайди.

Русча ва латинча номи — Портулак (*Portulaca gran- diflora*).

Д

Дармана — мураккабгулдошлар оиласига мансуб чала бута ўсимлик. Бўйи 40—70 см, илдизи 1,5—2 м, пояси бир нечта, қизғиш рангли, юқорига тик кўтари-лади, пастки қисми ёғочлашган, юқориси эса шохланган. Барги икки марта қирқилган, бўлакчалари калта, тасма-симон, пастки барглари бандли, юқоридогилари бандсиз бўлиб, поясида кетма-кет жойлашган. Гуллари саватчага тўпланган бўлиб, ранги сарғиш, икки жинсли, найча-симон. Меваси кул ранг. Тухумсимон писта. Август — сентябрда гуллаб, октябрда меваси етилади. Ёввойи ҳолда Чимкент областида, Тожикистонда тарқалган. У жуда ҳам камёб ўсимлик. Доривор ўсимлик сифатида Чимкентдаги «Дармана» совхозида экиб етиштирилади. Ғунчаси, пояси ва барглари таркибида сантонин бирик-маси бор. Бундан ташқари, унда эфир мойи, аччиқ мод-да, бўёқ моддалар, олма ва сирка кислоталар учрайди.

Гулгунчаси ва ундан тайёрланган препаратлар юмалоқ гижжаларни туширишда ишлатилади.

* * *

Дармана — форс-тожикча сўз бўлиб, халқимиз орасида қадимдан маълум. Ибн Сино ҳам бу ўсимликнинг доривор ўсимлик эканлигини ўзининг китобларида қайд этган. Унинг русча номи — *полень цитварная*, латинчаси — *Артемизиа (Artemisia L.)*, қадимги грек маъбудаси Артемида (Диана) шарафига қўйилган.

Дўлана — раънодошлар оиласига мансуб кўп йиллик бута. Ниҳоятда сершоҳ, чакалак бўлиб кетади, ҳам тиканли, ҳам тикансиз турлари бор. Барги йирик тишли, ўйилган, қийилган. Гули ҳидли, оқ, оч пушти. Меваси ҳам турпга қараб қизил, сариқ, қора, хушбўй ва хуштаъм бўлади, кузда пишadi.

Дўлана Европа, Осиё, Шимолий Америкада тарқалган. СССР да унинг 40 дан ортиқ тури бор. Бу ўсимлик Қрим, Кавказ, Узоқ Шарқ ва Ўрта Осиё республикаларининг дарё, кўл ёқаларида, жарликларда, тоғ этакларида ўсади. Мевасидан экстракт ва дамламалар тайёрланиб, юрак пинни яхшилашда ичилади. Барг ва пўстлоғидан жигар ранг бўёқ олинади.

* * *

Дўлана — форс-тожикча сўз бўлиб, ўзбек тилига қадимдан сингиб кетган. Русча номи — *боярышник*; латинча номи — *Кратегус (Crataegus)*, Грекча *cratos* — кучли, бақувват деган маънони англатади. Бу ном дўлананинг танаси бақувватлигидан, сертиканлигидан олинган.

Е

Етмак — чиннигулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. Унинг бир неча тури мавжуд. Етмакнинг бўйи турига қараб ҳар хил (10 см дан 80 см гача) бўлади. Шунинг учун поя, барг ва гулларининг ранги ҳам бир-биридан фарқ қилади. Июнь — август ойларида гуллайди, сентябрга келиб уруғи етила бошлайди.

Етмак СССР да Қозоғистон ва Ўрта Осиё республикаларида тарқалган. Тошлоқ ерларда, қир-адирларда, тоғ этакларида ўсади. Ҳозирги вақтда техника ўсимлиги сифатида Ўзбекистонда экилади. Бу ўсимликнинг илди-зи таркибида сапонин бўлиб, сувга солинса ёки эритма-

ларга аралаштирилса кўпиради, шунинг учун ҳам халқ хўжалигининг кўп соҳаларида техник ўсимлик сифатида ишлатилади. Унинг фойдали хусусиятларидан яна бири ундан озиқ-овқат сапоатида, хусусан, ҳолва ва нишолда тайёрлашда фойдаланилади. Қайнатмаси балғам кўчирувчи дори сифатида ичилади.

* * *

Етмак — ўзбекча сўз. Тожик тилида б е х деб аталади. Русча номи — *колючелистник качимовидный*; илдизи-нинг номи — *мыльный корень*, латинча номи *Акантофиллум гипсофиллоидес* (*Acanthophyllum gypsophilloides*).

Ё

Ёронгул (герань) — ёронгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўт ва чала бута ўсимлик. Барги панжасимон, баъзилариники патсимон ажралган, анчагина қирқилган, баъзилариники қисқа бандли, ёхуд узун бандли. Ёронгул турига қараб оч қизил, ҳаво ранг-нимжигар ранг, тўқ қизил бўлиб гуллайди.

Ёронгулнинг Ўрта Осиёда 21 та ёввойи ҳолда ўсувчи тури чўл, адир ва тоғ зоналарида тарқалган бўлиб, уларнинг дориворлик хусусиятлари ҳали тўлиқ ўрганилган эмас. Айрим турлари халқ табobatiда кенг ишлатилади. Ёронгулнинг ер уетки қисмида ошловчи моддалар сақловчи турлари ҳам бор.

Ёронгул Ўрта денгиз соҳилларида, СССР да Закавказье ва Ўрта Осиёда ўстирилади. Тожикистонда ёронгул ўстириладиган хўжалик барпо этилган.

Унинг яшил баргидан ва гулидан хушбўй эфир мойи олинади. Манзарали ўсимлик сифатида истироҳат боғларида экилади.

* * *

Ёронгулнинг иккинчи номи *герань* — грекча *Geranos* сўзидан олинган бўлиб, лайлактумшуқ деган маънони англатади. Чиндан ҳам унинг баъзи турларининг мева тузилиши лайлак тумшуғини эслатади. Герань шаклида латин тилига (*Geranium*) ва ундан бошқа тилларга, шу жумладан, рус ҳамда ўзбек тилларига кириб келган. Айрим манбаларда уни *анжабор* ҳам дейилган.

Ёронгул форс-тожикча ёрон сўзига гул (бу ҳам форс-тожикча) сўзи қўшилишидан ясалган бирикма. Мазкур ўсимлик бундай аталишига сабаб унинг жуда манзаралиги, хушрўйлигидир.

Ж

Жавзбова — мускатдошлар оиласига мансуб кўп йиллик дарахт. У доимо яшил бўлади. Жавзбованинг бир қанча навлари мавжуд. Асосан тропик мамлакатларда ўсади. Унинг меваси — жавзбова, қаттиқ қобиқ билан қопланган бўлиб, ҳиди хушбўй, нордон, Ибн Сино замонасида жавза (ёнғоқ) оғирлик ўлчови сифатида қабул қилинган, унинг оғирлиги 17 г га тўғри келади. Ундан ҳозир ҳам дори сифатида фойдаланилади.

* * *

Жавзбова — форс-тожикча *гавз-и бўё* сўзидан олинган бўлиб, араб тилида ёзилган китобларда жауз бавво шаклида учрайди. Форс-тожикчада *гавз* — ёнғоқ (тўрт мағз), *бўё* — хушбўй демакдир. Унинг ҳозирги иккинчи номи *мускат ёнғоқдир*. Жавзбова айрим манбаларда *жавз-бўё*, *жавзбавво*, *жавзбуво*, *жази бўё* шаклларда берилган. Русча номи — мускатный орех, латинчаси — Миристика (*Myristica* L.)

Женьшень — аралиядошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтсимон доривор ўсимлик. Барги бандли бўлиб, панжасимон қирқилган, яъни бешта баргчадан ташкил топган. Битта поя бўлиб, тик ўсади. Илдизи сершоҳ, ўқилдизи бор, ташқи кўриниши одамнинг гавда тузилишини эслатади. Жуда секин ўсади, бўйи 70 см га етиши мумкин. Асосан, 50 см атрофида бўлади. Мазкур ўсимлик 10—11 йилдан кейингина гул ўқи чиқаради. Гул ўқига соябон шаклида гуллар тўпланади. Гулининг ранги оқ-яшил, кўримсиз, чангчиси 5 та. Меваси буйраксимон, серсув, ичида данаги бўлади, ранги қизил. Июль ойида гуллаб, август — сентябрь ойларида меваси пишиб етилади.

Хитой ва Кореяда, СССР нинг Приморск, Хабаровск ўлкаларида ёввойи ҳолда ўсади. Ҳозирги вақтда шимолий Кавказнинг тоғли ерларида, Украина ва Молдавия республикаларида маданий ўсимлик сифатида экилади.

Асосан илдизидан дори тайёрлашда фойдаланилади. Илдизининг юқори шохчалари қўлни, қуйи шохчалари оёқни эслатади, ранг-гуси саргиш, оқ, бир оз ҳидли, мазаси оғизни ловуллади, аччиқ.

Илдизи таркибида саопинлар, панаквилон гликозид-

лари, кислоталар, мой, алкалоидлар, смола, фитостеринлар, крахмал, қанд, эфир мойи бор. Бундан ташқари, илдизда витаминлар: В₁, В₂, С бўлади. Женьшеннинг илдизидан тайёрланган настойка, экстракт, порошок ва дражелар одам организмининг умумий тонуси пасайиб кетганда, жинсий безлар функцияси сусайиб қолганда, қон босими тушиб кетиб, меҳнат қобилияти пасайиб кетганда яхши наф беради. Унинг тетиклантирувчи, руҳлантирувчи таъсири кучли бўлганлигидан қадим замонлардан бери ноёб ўсимлик сифатида ишлатиб келинади.

* * *

Женьшень — асли хитойча сўз бўлиб, рус ва ўзбек ҳамда қардош халқлар тилида ҳам шу шаклда ишлатиб келинади. Унинг маъноси: жень — одам, шень — илдиз демақдир. Латинча ном — Панакс (Panax ginseng). Бу сўз грекча pan — барча ва oca — даволочни демақдир.

Жилонжийда — жумрутдошлар оиласига мансуб дарахт, бўйи 8—12 м, танасининг йўғонлиги 60 см га етади, қўнғир рангли. Ёш ниҳоллари сертикан бўлиб, катталашган сари улар камая боради. Барглари тўқ яшил, тухумсимон ёки кенг наптарсимон, четлари майда арра тишли. Гуллари икки жинсли, кўримсиз, лекин жуда хушбўй, барг қўлтигида 3—5, баъзан 10 тадан жойлашган. Меваси жийданикига ўхшаш чўзиқ, данак ва унинг атрофини ўраб олган қуруқроқ ёки ширали этдан иборат.

Ўзбекистонда жилонжийдаларнинг икки тури мавжуд бўлиб, улар бир-биридан мевалари ҳамда шох-шаббалари ва бошқа белгилари билан фарқ қилади. Жилонжийдалар денгиз сатҳидан 1000—1500 м баландликда, жанубий ва шарқий тоғ ёнбағирларида ўсади. Шуниси характерлики, бизга маълум бўлган жилонжийдазорлар сув (дарё) га яқин, серқуёш, нишаб жойларда ҳам ўсади. Жилонжийда юз йилдан кўпроқ яшайди. У 4—5 ёшдан бошлаб 40—50 ёшгача яхши ҳосил беради. Май — июнь ойларида гуллаб, сентябрь ойида меваси пишди. Ёввойи ҳолда ўсувчи жилонжийданинг меваси асосан юмалоқ, ҳатто, шарсимон ёки бир оз чўзиқроқ бўлади. Чотқол тоғ ёнбағирларида ўсадиган йирик мевали жилонжийда серширалли жиҳатидан Хитой хурмоси (финики)ни эслатади.

Жилонжийда мевасининг таркибида 20—28 % шакар, 2,93 % оқсил, 3,7 % мой, 0,2—2,5 % кислота бор. Унда 3—28

витамин С, Р ва А жуда кўп. Витамин С нинг миқдори 500—600 мг га етади. Бу миқдор лимон ва апельсиндагига нисбатан 10—15 марта кўп демакдир. Рутин (витамин Р) нинг миқдори жилонжийда меваси оғирлигининг 3,5 % ни ташкил этади. Бу ўсимлик узоқ ўтмишдан бери халқ табобатида қимматли доривор сифатида ишлатиб келинмоқда. Мевасидан қон босимини пасайтиришда, қон етишмаслигини тиклашда, кўкрак оғригини қолдиришда, жигар, буйрак, ичак фаолиятини яхшилашда, нафас сиқиш (астма) касаллигини даволашда, турли хил тошмалар, йўтал ва ич кетишини тўхтатишда кенг фойдаланилмоқда.

Жилонжийданинг илмий медицинада ҳам салмоқли ўрни бор. Меваси таркибидаги рутин қон томирларни кенгайтиради, деворларини мустаҳкамлайди, шу сабабли қон босими ошган (гипертония касаллиги) да буюрилади. Жилонжийда пўстлоғидаги 4—7,2 %, илдизидаги 9,3 % ошловчи моддалар ва таркибидаги витаминлар илмий табобатда кенг қўлланилади.

* * *

Жилонжийда ҳозирда *чилонжийда* деб ҳам юритилмоқда. Аслида эса унинг шох-шаббаларининг эгрибугрилиги ва мевасининг силлиқлигига қараб бу ўсимликни *жилон* (қозоқча) — илонжийда деб юритишган.

Русча номи — *унаби*, латинчаси — *Зизи́фус* (*Sysifus*).

Жўка (липа) — жўкадошлар оиласига мансуб кўп йиллик дарахт. Танаси тўқ кул ранг пўстлоқ билан қопланган. Барги юраксимон думалоқ, нозик, туксиз, қирраси майда тишли, банди орқали новдасига туташган. Гули қалқонсимон тўпгулларга бирлашган. Тўпгули остидан пардасимон гулёнбарг чиқади. Мана шу гулёнбарги жўка меваси тарқалишида воситачи ролин бажаради. Гулининг ранги кўкимтир, сарғиш-оқ, ҳиди хушбўй. Меваси бир уруғли ёнғоқча. Июннинг иккинчи ярмидан бошлаб гуллайди.

Ер юзининг Шимолий ярим шардаги ўрта минтақа районларида бир неча тури ўсади. СССР нинг Европа қисмида майда баргли жўка кўп тарқалган. Литва СССРнинг Лиепая шаҳрида мазкур дарахт қадимдан кўп экилиб келинган. У ерда бўйи 50 м дан, танасининг диаметри 1 м дан ошадиган, 500 йил яшаган жўкалар — липалар бор. Шаҳарнинг Лиепая номи ҳам мана шу

Ўсимлик — липа номидан олинган. Ўзбекистонда манзарали ўсимлик сифатида экилади.

Жўка гулидан тайёрланган дамлама томоқни чайиш, терлатувчи восита сифатида ичиш учун қўлланади. Ёғочи мебель саноатида ишлатилади.

* * *

Жўканинг русча номи — *липа*, латинча номи *Тилиа кордата* (*Tilia cordata*). Латинча *Tilia* грекча *ptilin* — қ а н о т, *Cordata* — ю р а к с и м о н деган сўзлардан олинган.

3

Зайтун — зайтундошлар оиласига мансуб, доимо яшил, кўп йиллик ўсимлик. Баъзи навлари бута шаклда бўлса, баъзилари дарахт шаклида бўлиб, бўйи 5—6 м ва ҳатто 7 м га етади. Барги қалин, ланцетсимон, чўзиқ, қирраси текис, уст юзаси тўқ яшил, орқа юзаси кул ранг, қисқа банди билан поясида қарама-қарши жойлашган. Гуллари майда, пингилга ёки рўвакка тўпланган. Чангчиси 2 та, бу шу ўсимлик оиласининг уларга хос белгисидир. Уруғчиси 2 та. Мевабаргли, 2 уяли. Меваси данакли, резавор. Баъзи навларининг меваси данакли ёнғоқча, баъзилариники қанотли писта ёхуд кўсакча, шакли тухумсимон (олхўрисимон) ёки шарсимон, оғирлиги 10—15 г.

СССР да зайтун Грузия, Озарбайжон, Қрим, Краснодар ва Ўрта Осиёнинг айрим жойларида ўстирилади. Мевасидан асосан мой олинади. Мойи таркибида бир неча хил кислоталарнинг глицеридлари бор. Сифатли зайтун мойи эмульсия шаклида буйракка, ўт пуфаги ва қовуққа тош келганда ҳамда меъда-ичак касалликларида ичилади, дорилар тайёрлашда асос сифатида ишлатилади. Зайтун мойидан озиқ-овқат саноатида ва техникада кенг фойдаланилади.

* * *

Зайтун — арабча сўз бўлиб, ҳ а м и ш а с а б з а, яъни я ш и л деган маънони англатади. Абу Райҳон Беруний «Сайдана» асарида араблар ҳар қандай ўсимлик мойларини з а й т деб атайдилар, дейди. Чунончи, зайт алфуджил — турп мойи. Беруний фикрига асосланиб айтadиган бўлсак, зайтун арабча з а й т — ёғ, м о й сўзидан олинган дейиш мумкин.

Русча номи — *маслина*, латинчаси *Олеа* (*Olea L.*).

Занжабил — занжабилдошлар (имбирдошлар) оиласига мансуб, тропик мамлакатларда ўсадиган бир паллалали ўт ўсимлик. Илдизнояли, барги йирик, сал қийшиқ, узун қинли, тилчали, жуда хушбўй, уни ҳашаротлар чанглантиради. Гуллари ҳар хил тўпгулларга йиғилган, рангли. Меваси чаноқли кўсакча, баъзан ҳўл мевага ўхшаб туради, ўсимликнинг ҳамма қисмида хушбўй ҳид берувчи махсус безчалар жойлашган.

Занжабил кўпроқ Осиё ва Ост-Индияда тарқалган. Унинг илдизидан эфир мойи олинади; иштаҳа очиш, таомларни хушхўр қилиш учун овқатга қўшилади. Занжабил қўшиб тайёрланган парвардани — занжабил парварда дейилади. Занжабилнинг бир неча навларидан медицинада фойдаланилади. Ибн Сино билан Беруний унинг доривор хусусиятларини атрофлича изоҳлаб берган.

* * *

Занжабил — форс-тожикча сўз. Аммо «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да занжабил арабча сўз деб берилган. Беруний ўзининг «Сайдана» китобида занжабилни форсча шангавир, зангабир, шангалил, сурияча зангабил дейди.

Русча номи — *имбирь*, латинча номи — *Зингибер оффициnalis* (*Zingiber officinalis*).

Зардоли (ўрик) — раъногулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик дарахт. Шохлари кўп, танаси йўғон тортиши билан пўстлоғи ёрилиб туради. Новдалари жигар ранг-қизил. Олдин гуллаб, сўнг барг ёзади. Гуллари оқ, пушти ранг, чамандай гуллайди. Барги юмалоқ, юраксимон, тўқ яшил, банди қисқа. Меваси — сариқ, хушбўй, серэт, серсув, шакли юмалоқ, чўзиқроқ; данаги осон ажралади, эзилиб пишади. СССР да — Қрим, Кавказ, Украина, Молдавияда, Ўрта Осиё республикаларида унинг 8 та тури ўсади. Ўзбекистонда Оқ пайванди, Оқ ўрик, Аҳрори, Қандаки, Арзами каби навларидан юқори ҳосил олинади. Данагидан ўсиб чиққан ўрик 3—4 йилда мева беради. Меваси таркибида шакар, кислота, витаминлар бор, мағзида ёғ, оқсил бўлади.

Зардоли ҳўл мева ўрнида ва туршак ҳолида истеъмол қилинади.

* * *

Зардоли — форс-тожикча зардолу сўзининг ўзбекчаланган шакли бўлиб, олу (мева номи) сўзига зард

(тилла ранг) қўшилишидан ясалган бирикма. Бинобарин, баъзи мевалардан ўрикни ажратиб мақсадида сариқ олу дейишган. Абу Райҳон Беруний ўзининг «Сайдана» китобида олхўри билан ўрикни форсчада бириридан фарқлаш учун биричи сийоҳолу (қора олу, бизнингча олхўри), иккинчисини зардолу (сариқ олу, бизнингча ўрик) деб юритишади, дейди. Аммо ҳозирги замон тожик тилида ҳамда Ўзбекистоннинг айрим маҳаллий ерларида олхўри олу деб аталади.

Русча ном — *абрикос обыкновенный*, латинча номи — *Armeniaca vulgaris* L.). Европадаги бир қатор халқлар тилида, масалан: немис, инглиз, француз, итальян, голланд, норвег ва данияликлар тилида ҳам айрим фонетик ўзгаришлар билан *абрикос* дейилади.

Зарчўва — занжабилдошлар (имбирдошлар) оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. У Осиё, Африка ва Австралиянинг тропик районларида тарқалган. Хитой ва Ҳиндистонда ўстириладиган тури энг яхшиси ҳисобланади. Асосан пldизи ишлатилади. Ибн Сино фикрича, тиш оғригида, кўз қувватини оширишда, кўз гавҳари касалланганда (катарақтада) ва кўздан оқни кетказишда фойда қилади. Ундан сариқ бўёқ олинади. Зираворлар билан биргаликда овқатга (масалан, паловга) қўшиб истеъмол қилинади.

* * *

Зарчўва — форсча зарчубе сўзидан келиб чиққан. Дастлаб уни *мамирин* (Беруний, «Сайдана») деб ҳам аташган. Арабча синоними — *уруқ уссабоғин*, яъни «бўёқчилар пldизи» демакдир. Зарчўва форс-тожикчада зар — олтин, чўба — таёқ, дарахт, чўп деган маънони беради. Сариқ ранги уни зар деб аташга сабаб бўлган. Ҳақиқатда ҳам унинг пldизи олтиндай сап-сариқ бўлади. Айрим манбаларда зарчўба шаклида ҳам берилган.

Латинча ва русча номи — Куркума (*Curcuma Jonga* L.). Чехлар, испанлар, итальянлар, голландлар, албанлар ҳам бир оз фонетик талаффуз билан куркума деб аташади.

Заъфар — савсаргулдошлар (гулсапсардошлар) оиласига мансуб ипёзли кўп йиллик ўсимлик. Деярли пояси бўлмайди, барги оч яшил. Гуллари карнайсимон, ранги сариқ, пушти ёки кўкимтир. Барглари тўғри чизиқли лента шаклида, пояси остидан тўп бўлиб ўсиб чиқади. 80 га яқин тури мавжуд. Шулардан айримларигина

СССР да Кавказ, Қримда ва Ўрта Осиё республикаларида ўсади.

Заъфар манзарали ўсимлик сифатида ҳам, доривор ўсимлик сифатида ҳам ишлатилади. Ундан бўёқ олинади. Гулидан тайёрланган ва овқатга солинганда унга маза ва ранг берадиган зиравор ҳам заъфар деб аталади.

* * *

Заъфар — арабча сўз бўлиб, русча номи шафран. Бу сўзнинг европалашган шакли. Унинг латинча номи — Крокус (*Stocus L.*). Уни болгарлар шафран, чехлар safran, немислар safran, испанлар azafran, итальянлар zaffegana, руминлар sofran, финлар sahnami деб аташади.

Заққум — тутдошлар оиласига мансуб кўп йиллик дарахт. Унинг бўйи 30 м гача етади, танасида сутсимон шираси бор. Мана шу шираси жуда заҳарли бўлиб, қадим ерли халқлар ундан ўқ-ёй учини заҳарлашда фойдаланишган.

Асли ватани Малайя архипелаги.

* * *

Заққум — арабча сўз бўлиб, заҳар, оғу маъносига ишлатилади. Русча номи — анчар, латинча номи — Антиарис стоксикариа (*Antiaris stoxicaria*).

Зира — соябонгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. Тик ўсади, ярмидан бошлаб шохланади. Илдиэ олдидан чиққан баргчаларининг банди узун. Июнда гуллаб, июлда меваси етилади. Мевасининг ташқи кўриниши сабзи уруғига ўхшайди. Уларни ҳидидан ва узун-калталигига қараб ажратиш жуда осон. Зиранинг ҳиди жуда хушбўй бўлади. СССР да Ўрта Осиё республикаларининг юмшоқ тупроқли тоғ ёнбағирларида ўсади. Унинг таркибида эфир мойи бор. У хушбўй бўлиши билан бирга бактерицидлик хусусиятига ҳам эга. Гўшт сурхлашда, қази тайёрлашда уларга сепилади, баъзи овқатларни хуштаъм қилиш учун солинади.

* * *

Зира — келиб чиқishi форс-тожикча бўлиб, ўзбек тилига ўзлашиб кетган. Русча номи — тмин, латинча номи — Карум карви (*Carum carvi*). Carum деган ном грекча карос деган сўздан олинган бўлиб, Диоскорид ўсимликларидан бирининг номи, carvi сўзи итальян ва француз тилида зира деган маънони англатади.

Зирк (қорақанд) — зиркдошлар оиласига мансуб кўп йиллик бута. СССР да 12 тури мавжуд. Гули оч сариқ, ҳиди хушбўй, шакли чўзиқ бўлади. Қосачабарги 6 та, тожбарги ҳам 6 та. Меваси бир ёки кўп уруғли, ранги қизил, кўк ёки қорамтир.

Ўзбекистоннинг тоғ ёнбағирларида қизил зирк билан қора зирк тарқалган. Уларнинг мевалари нордон, маза-ли бўлганлигидан турли хил таомларга, жумладан, па-ловга солинади, овқатни хуштаъм қилади. Қора зирк халқимиз орасида кенг истеъмол қилинганлиги учун унинг тусига нисбат бериб **қорақанд** деб аташ одат бўлган. Ибн Сино фикрича, қорақанд меъда ва жигарни бақув-ват қилади, чанқовни босади. Зирк витамин С (аскор-бин кислота) га бой зиравор меваларга киради. Илдив ва қобиқларидан бўёқ олинади. Баргида паразит замбуруғ-лар ўсади, булар эса бугдой каби галла экинларини занг касали билан касалланишига олиб келади.

* * *

Зирк — форс-тожикча сўз бўлиб, баъзи адабиётларда зиришк, зиркиш шаклларида учрайди. Арабча номи — анарбарис, рус тилида барбарис номи билан маълум ва машҳур. Саноатимизда «Барбарис» номи конфект ишлаб чиқарилади. Латинча номи ҳам Барбарис (*Berberis vul-garis L.*). *Berberis* — арабча сўздан олинган бўлиб, одам-лар уни Африкадаги барбарлар¹ мамлакатидан Испания-га олиб келиб кўпайтирганлар.

Зиғир — зиғирдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўт ўсимлики. Пояси силлиқ, ингичка, тик ўсади, юқориси шохланади. Барги майда, наптарсимон, банди йўқ. Гул-лари пушти, ҳаво ранг, бинафша ранг, пояси билан шох-лари учта бўлади, тожбарги зангори. Экиладиган зиғир уч хил бўлади: толали, мойли ва оралиқ зиғир; бирин-чисидан тола, иккинчисидан мой (ёғ), учинчисидан уруғ олинади. Меваси ўзида ўнлаб уруғ сақлаган кўсакча. Июнь — август ойларида гуллаб, кеч кузда меваси ети-лади. СССР да (гурларига қараб) Ўрта Осиё республика-ларида кўпроқ ўстирилади.

Зиғир уруғи таркибида мой (ёғ), шилиқ моддалар, оқсиллар, углеводлар, ферментлар ва бошқа моддалар бор. Медицинада ич юмшатувчи дори ўрнида фойдалани-лади. Озиқ-овқат саноатида ва техникада ишлатилади. Поясини пвтиб тола олинади.

¹Барбарлар — Шимоллий Африка ғарбий қисмининг туб аҳолиси.

* * *

Зигир — ўзбекча сўз бўлиб, шу ўсимликнинг номи.

Тилимизда тез-тез учраб турадиган зигирча, зигирдай деган сўзлар зигир уруғидай кичкина, кам, озгина каби маънода ишлатилади.

Русча номи — лен, латинча номи — Линум (*Linum*). *Linum* сўзи грекча *Linon*, кельтча *Lin*, латинча *Linea* деган сўзлардан олинган бўлиб, тола, ип деган маъноларни англатади.

Зубтурум — зубтурумдошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўт ўсимлик. Барги кенг, тўп бўлиб ўсади, баргларининг пояга туташган еридан майда илдизчалар чиқади, шунга қараб уни патак илдиз деса бўлади. Гули бошоқ бўлиб тўпланган, майда, чангчиси 4 та, тугунчаси икки хонали. Май — июнь ойларида гуллаб, меваси уруг билан тўлган кўсакча ҳолида етилади.

Зубтурумлар Ер юзининг ҳамма жойида учрайди. Унинг 200 дан ортиқ тури маълум. Ўзбекистонда олти тури ўсади. Зубтурумнинг айниқса барги энли тури кенг тарқалган. Йўл ёқаларида, ариқ бўйларида, экинзорларда, умуман, серсув, нам жойларда ёввойи ҳолда ўсади.

Зубтурум барги таркибида гликозид, аччиқ ва ошловчи моддалар, аскорбин ва лимон кислота ҳамда витаминлар бор. Илдиздан тайёрланган дамлама сурги сифатида ишлатилади. Баргининг ширасидан кўз, томоқ, тери касалликларида, қон оқшишни тўхтатишда фойдаланилади. Чипқон ва шунга ўхшаш яраларни «пишириб» даволашда жуда яхши ёрдам беради.

* * *

Зубтурум баъзи манбаларда баргизубнинг ўзгинаси деб берилади. Бизнингча, баргизуб ўсимлиги зубтурум туркумининг наптарсимон япроқли тури.

Русча номи — *подорожник*, латинча номи — *Плантаго* (*Plantago*). Латинча икки маънони — из ва орқасидан, яъни из орқасидан деган маънони билдиради.

И

Исприқ (хазорисбанд) — туятовондошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўт ўсимлик. Барглари қийшиқ, қирқилган, гули оқ, ҳиди қўлансароқ, меваси нўхатдек, кўп уруғли, уч чаноқ бўлиб ёриладиган кўсак-

ча. Қургоқ ерларда, чўлларда, тепаликларда, шўрхоқ жойларда ўсади.

СССР Европа қисмининг шарқи-жанубий районларида, Закавказье ва Ўрта Осиё республикаларида учрайди. Жанубий Европа, Шимолий Африка, Кичик Осиё, Арабистон, Эрон, Афғонистон, Монголия, Ҳиндистон ва Ҳитой каби мамлакатларда ҳам ўсади. Хўллигида чорва моллари емайди. Исириқ асрлар давомида Шарқ ва Ўрта Осиё табобатининг ишончли дори-дармони бўлиб келган. Унинг таркибида заҳарли моддалар, гармалин, гармин, гармалол, пеганин каби алкалоидлар бор. Илмий манбаларда қайд қилинишича шол касаллигини даволашда, бўғимлар оғриганда, асаб касалликларида, нафас қисиши, бод, тутқаноқ, тумов, безгак, милк ва кўз касалликларида, ҳар хил тери касалликларида кенг миқёсда ишлатилган.

Исириқ таркибида бактерияларга ҳалокатли таъсир этувчи моддалар бўлганлигидан қадим замонлардан бери халқ ундан турли дезинфекция ишларида фойдаланиб келган. Масалан, уй ичида тутилганда ёки кийимларга тутуни тутилганда улар дезинфекция қилинган. Ҳозир юқумли касалликларга, ветеринарияда қичима, қўтир каби касалликларга қарши қўлланади.

* * *

Исириқ олимларнинг айтишича, аслида ўсимлик номи бўлмай болаларнинг бошларига тошган яраларни йўқотишда айтиладиган сўз бўлган. Бунинг учун исериқ тутатилади ва бола юзига тутилади. Кейинчалик бу сўзнинг маъноси кенгайиб ўсимлик номини ҳам англата бошлаган.

Русча номи — *гармала*, латинча — *Ҳармала* (*Har-mala*) сўзининг русча талаффузи. *Могильник* унинг рус тилидаги синоними. Латинча илмий номи — *Pe-garum har-mala L.* Баъзи областларда, масалан, Хоразм областида исериқ а д р а с п а н деб юритилади.

К

Какао — стеркулиадошлар оиласига мансуб кўп йиллик доимо яшил дарахт. Унинг бўйи 3—8 м га етади, тепаси шохлайди. Барги ялтироқ, йприк, чет қирраси текис, бандли. Гули ҳамма фаслларда очилади, танасидаги ва йўғон шохларидаги гуллар пушти рангда тўш-тўп бўлиб туради, кўп гуллашига қарамай оз ҳосил

беради. Бир туп дарахтда 50—120 дона мева бўлади. Меваси чўзиқ, учи найза, усти сариқ ёки қизил рангли пўст билан қопланган, резавор, йирик, узунасига бўйи 30 см, оғирлиги 300—800 г келади, қисқа банди билан танасида осилиб туради. Ҳар қайси меваси ичида 5 қатор бўлиб жойлашган 50—60 дона уруғи бор. Мана шу уруғи какао дуккаги деб аталиб, муҳим хўжалик аҳамиятига эга. Унинг шакли ясси, тухумсимон, узунлиги 2—2,5 см, юпқа, аммо қаттиқ пўст билан қопланган.

Какаонинг асл ватани Американинг тропик ўрмонлари, аниқроғи Мексикадир. Аммо ҳозир Африканинг ғарбий мамлакатларида, Испания, Цейлон, Ява ва Бразилия каби тропик иқлимли мамлакатларда ҳам ўстирилмоқда.

Унинг уруғи таркибида мой, теобромин, кофеин, гликозидлар, қанд, оқсил ва ошловчи моддалар бор. Какао мойи медицинада ишлатилади. Уруғидан шоколад ва какао ичимлиги тайёрланади. Какао кишининг умумий тонусини оширади, фикрлаш қобилиятини яхшилайди.

* * *

Какао — испанча сўз бўлиб, ундан латин ва бошқа тилларга, шу жумладан, рус ва ўзбек тилга ўтган. Какао дарахтини руслар шоколадное дерево деб ҳам юртишади.

Кактус — кактусдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. Унинг дарахтсимон турлари ҳам бор. Кўпчилик кактусларнинг пояси яшил, цилиндрсимон, қиррали, устунсимон, тўғри ёки сал шохланган бўлади. Танаси этли, серсув, жуда чиройли гуллайди. Диаметри 60 см келадиган кактус танасида бир неча челақ сув тўпланади. Барглари редукцияланганлиги, кутикула қатламларининг қалин ва оғизчаларининг камлиги танасидаги сувнинг тежаб сарфланишига сабаб бўлади. Айрим кактусларнинг бўйи 20 м га етади, массаси эса 1 т дан ошади. Бундай кактусларнинг тиканлари 20 см дан ошади. Тиканлари асосан ҳайвонлардан ҳимоя қилувчи воята вазифасини ўтайди. Дунёнинг жуда кўп жойларида ўсади. СССР нинг Қора денгиз соҳилларида, Ўрта Осиёнинг жанубида экилади. Айрим турларнинг гул ва баргларида юрак фаолиятини яхшиловчи дори препаратлар тайёрланади. Баъзи мамлакатларда, масалан, Мексикада гигант кактусларнинг танасидаги сув билан моллар суғорилади. Айримларининг меваси ва хушбўй этини истеъмол қилиш мумкин. Баъзи турлари манзаралиқ ўсимлик сифатида гултувакларда ўстирилади.

* * *

Кактус — грекча *Кактос* (*Cactos*) (какоптал — мен я р а л а н д и м деган маънони беради) сўзнинг латинча ва русча ҳамда у орқали ўзбекча талаффуз этилган шакли. Бу ўсимлик ҳам дунёнинг жуда кўп тилларида шу ном билан аталади.

Кактус қуйидаги турларининг номланишига эътибор беринг: *Нотокактус* — грекча *notos* — жануб; *демак*, жануб кактуси; *Зигокактус* — грекча *seugos* — жуфт; *демак*, жуфт кактус (икки кактус чатиштирилишидан вужудга келган дурагай кактус); *Филлокактус* — грекча *phylon* япроқ; *демак*, япроқли кактус, *Эхинокактус* — грекча — *echinos* типратикон; *демак*, типратикон кактус, *Гаметокактус* — грекча *gametes* қўшилувчи ҳужайралар, жинсий ҳужайралар; *демак*, жинсий ҳужайрали кактус деган маънони англатади ва ҳаказо.

Камфора дарахти — лаврдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Баландлиги 25—50 м га етади, доимо ям-яшил бўлиб туради. Шохлари силлиқ, яшил пўстлоқ боғламлари оқ ёки қул ранг. Барги тухумсимон, қалин, учли, қирраси текис, бандли. Гуллари майда-майда, оч сариқ, рўвакка тўпланган. Май — июнда гуллаб, ноябрда меваси етилади.

Асли ватани Жануби-шарқий Осиё. СССРда Қора денгиз соҳилларида ўсади. Барги билан шохларида эфир мойи бор. Мана шу эфир мойи таркибида камфора бўлади. Ундан турли хил эритмалар, аралашмалар, суртма дорилар тайёрланади. Ибн Сино камфорани юрак ишини қувватловчи дори ўрнида бошқа дориларга қўшиб ишлатган. Ҳозир ҳам шу мақсадда қўлланилади. Камфора дарахти мебель саноатида ҳам ишлатилади.

* * *

Камфора — арабча *кофур* сўзидан олинган. Айрим манбаларда қайд этилишича, асли ҳиндча сўз бўлиб, араб тилига кофур шаклида кўчган, латин тилига эса камфора тарзида ўтиб, шу шаклда европа халқлари тилига кириб келган.

Канакунжут — сутламадошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Ватани Африка. Унинг бўйи 2 метрга боради, барги йирик, шапалоқсимон, баргининг банди узун, тожбарглари йўқ, гуллари шишгил бўлиб туради. Меваси уч чаноқли ёнғоқдек келадиган кўсак, усти ти-

кан билан қопланган, пишганда қуриб, чаноғи очилиб кетади, натижада, ичидаги уруғлари атрофга сочилади. Уруғининг мана шу хусусияти туфайли бир туп канақунжутдан кейинги йили кўплаб канақунжут униб чиқади ва шу тариқа кўпаяди. У, одатда, июнь — сентябрда гуллайди, меваси сентябрь — октябрь ойларида етилади. Суғориладиган ерларда ўсади.

СССР нинг Краснодар, Ставрополь ўлкаларида, Ростов областида, Закавказье ва Ўрта Осиё республикаларида экилади. Уруғи таркибида мой, оқсил, алкалоид ва бошқа моддалар, шунингдек, заҳарли модда — рицин бор.

Канақунжут мойи сурғи дори сифатида, баъзи тери касалликларини даволашда ҳамда техникада ишлатилади, бошқа айрим дори препаратлар таркибига қўшилади. Уни ейиш асло мумкин эмас. У болаларни тез заҳарлайди!

* * *

Канақунжут — форс-тожикча сўз бўлиб, к а н а ҳамда к у н ж у т сўзлари бирикишидан ҳосил бўлган қўшма сўз. Мазкур ўсимликнинг канақунжут деб аталишига сабаб уруғининг кана ҳашаротига ўхшаб кетишидир. Унинг русча номи — *клевешина-рицина*; канақунжут мойининг русча номи — *касторовое масло*; синонимлари: *касторка*, *кастора*; латинча номи — Ричинус-коммунис (*Ricinus-communis L.*).

Карам — крестгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ёки икки йиллик ўсимлик. Ёввойи ҳолда кўп йиллик ўсимлик ҳисобланади. Карам навлари жуда хилма-хил: Бош карам, Рангли карам, Савай карами, Брюссель карами, Хитой карами, Шолғом карам, Баргли карам ва ҳоказо. Карамнинг гули йирик, қўзғи қисқа, йўғон. Бош карам хомлигича, сирқаланган, тузланган ҳолда истеъмоли қилинади ва овқатга ишлатилади. Баргли карам бош ўрамайди. Йўғон ва этли шапалоқ жингалак барглар билан қопланган бўлади ва одатда салатлар тайёрлашда ишлатилади. Ибн Сино фикрича, карам қайнатмаси бош қазғоғига фойда қилади.

Ўрта ва Шимолий минтақаларда карам кўчатидан экилади, жанубий районларда эса уруғи сепилади.

Карам — арабча к а р а н б (ёки к у р у н б) сўзидан оллинган. Арабча к а р а н б эса юнонча а р а н б сўзидан

* * *

ҳосил бўлган. Ҳозирги замон ўзбек ва тожик тилларида к а р а м шаклида талаффуз қилинади.

Русча номи — *капуста*, латинча номи — *Брассика* (*Brassica L.*).

Картошка — тоmatдошлар oilасига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўсимлик. Пояси қиррали, у ҳам, барги ҳам кўм-кўк. Гуллари тўпгул, ранги оқ, сарғиш, оч пушти ва нимбипафша ранг бўлади. Чанглангандан кейин мева тугади, меваси икки чаноқли, кўп уруғли, катталиги олчадек, ранги кўм-кўк, серсув резавор. Поясининг ер остки қисмидаги ер ости повдаларида картошка тугунаклари пайдо бўлади.

Картошка Жанубий Америкадан, аниқроғи, Чилидан XVI аср охирларида Европага келтирилган. XVIII асрдан бошлаб Россияда экилмоқда. Картошка Ўзбекистонда XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб экиладиган бўлди. Унинг дунёда 2000 дан ортиқ нави бор.

Картошканинг ер ости тугунагида кўп миқдорда крахмал, оз миқдорда протени, целлюлоза, мой, А, В, В₂, В₆, С, К каби витаминлар бор.

* * *

Картофель италянча Тартуфуло (*Tartufulo*) сўзидан олинган бўлиб, рус тилига картофель шаклида кўчган. Оғзаки нутқда картошка ҳам дейилади. Ўзбек тилига ана шу оғзаки нутқдаги шакли кириб келди. (Рус тилида -ка аффиксидан от ясалишига қараб.) Унинг латинча номи — *Соланум туберосум* (*Solanum tuberosum*) Немис тилида ҳам *Kartoffal* деб юртилади.

Кашнич — соябонгулдошлар oilасига мансуб бир йиллик маданий ўсимлик. Сербарг, сершоҳ, ўзига хос ҳидли, ям-яшил. Гули оқ ёки оч пушти, соябонларга тўпланган. Меваси икки уруғли, чайнаганда ёқимли ҳид ва маза чиқади. Июнь — июлда гуллайди, меваси июль — августда пишди.

Кашнич Африка, Америка, Осиё қитъаларида тарқалган. СССРнинг Болтик бўйи республикаларида, Кавказда, Украина ва Ўрта Осиёда экилади. Дунёда олинadиган жами кашнич мойининг 90 % СССР га тўғри келади. Кашничнинг меваси — уруғи таркибида эфир мойи, ёғ, оқсил ва оз миқдорда алкалоидлар бор. Кашнич дамламаси меъда-ичак касалликларида, гижжани ҳай-

даб туширишда, оғизнинг қўлакса ҳидини кетказишда ишлатилади. Зиравор сифатида шох-барглари ва уруғи овқатни хушхўр, хуштаъм қилади.

* * *

Кашнич — форс-тожикча сўз бўлиб, ўзбек тилига қадимдан ўзлашиб кетган. Унинг русча номи — *кориандр*; синоними — *кишнец*, латинча номи — *Кориандрум* (*Coriandrum L.*). Европа мамлакатлари бир қатор халқлари тилида, масалан, инглиз, немис ва француз тилларида ҳам шу ном билан юритилади.

Каштан — қорақайиндошлар оиласига мансуб кўп йиллик дарахт. Барги чўзинчоқ, тухумсимон, учи ўткир, қирралари тишли. Тўнгули цилиндрсимон, чангчи гули 3 тадан 7 тагача, уруғчи гули 3 та бўлади. Меваси тўрт паллали, майин тиканаклар билан қопланган. Унда 3 та ёнғоқчаси бор. Ёнғоқчаси каштаннынг меваси ҳисобланади. Ёнғоқчасининг шакли яси бўлади.

Каштан Шимолий Америка, Ўрта денгиз, Хитой ва Японияда ўсади. СССР да унинг бир тури истироҳат боғларида, кўчаларда манзарали ўсимлик сифатида экилади. Ғарбий Кавказ тоғларининг баланд ерларида табиий каштанзорлар бор. Каштаннынг бир тури меваси учун экилади. Ўзбекистонда асосан Самарқанд областида ўстирилади.

Каштан мевасини янгилигича қайнатиб ёки қовуриб истеъмол қилса ҳам бўлади. Пўстлоғи ошловчи моддаларга бой. Ёғочидан қурилиш материали сифатида фойдаланилади.

* * *

Каштан — латинча *Castanea* сўзидан рус тилига ва у орқали ўзбек тилига кўчган. Болгар тилида кестен, чех тилида *kastan*, немис тилида *Kastanie*, испан тилида *castano*, италян тилида *castagno*, поляк тилида *kasztan* дейилади ва ҳоказо.

Кедр — қарағайдошлар оиласига мансуб кўп йиллик дарахт бўлиб, қиштин-ёзин кўм-кўк бўлиб турадиган нинабаргли ўсимликларнинг катта туркуми. Кўп жиҳатдан қарағайга ўхшайди. Шунинг учун уни қарағайдан ажратин қийин. Бўйи 25—50 м гача етади. Қуббаси тухумсимон бўлади.

Шимолий Африка, Кичик Осиё, Марказий Осиё тоғларида кенг тарқалган. СССР да Қрим, Кавказ, Ўрта Осиё республикаларида ҳавони тозалайдиган манзарали

дарахт сифатида экилади. Сочи ҳамда Ялта курортларида, ботаника боғларида кедрнинг кўп йиллик ажойиб манзарали индивидиумларини учратиш мумкин.

Ёгочидан қурилиш материаллари сифатида фойдаланилади.

* * *

Кедр — асли грекча кедрус сўздан олинган бўлиб, ундан латинчага (*Cedrus*), латинчадан русчага ва у орқали ўзбек тилига шу шаклда ўтган. Европанинг 20 дан ортиқ халқлари тилида ҳам мазкур ўсимлик шу ном билан машҳур. Қарағайдошларнинг латинча номи *Pinus* кельт¹ тилидаги *pin*, яъни қоя деган сўздан олинган. Уларнинг бундай аталишига сабаб, бу ўсимликларнинг аксари баланд тоғ ёнбағирларида ўсишидир.

Кокос (кокос пальма) — пальмадошлар оиласига мансуб кўп йиллик, доимо яшил дарахт. Пояси пальмаларга ўхшаб тик кўтарилади. Поясининг энг устида ҳар томонга ёйилган, 6 м га етадиган патсимон барглари тўда бўлиб жойлашган бўлади. Бинобарин, барглари ёш шохлари ролин ўтайди. Кокоснинг баландлиги 30 м га боради. Йирик данакли меваси мана шу барглари асосида гул бўлиб пшлади. Унинг ҳар қайси янги оғирлиги 8 кг келади, ичида данаги ва энг муҳими — кокос суюқлиги бор. Ана шу меваси *кокос ёнғоғи* деб аталади. Кокос ёнғоғи мағзидан олинадиган мой *кокос мойи* дейилади. Кокос мойи озиқ-овқат саноатида ва совун ишлаб чиқаришда ишлатилади. Тўла пишиб етилмаган ёнғоқнинг шираси *кокос суги* дейилади. У жуда яхши чанқоқ босди ичимлик. Кокос океанларнинг тропик соҳилларида ўсади. Ер юзининг тропик минтақаларида экилади. СССР нинг Қора денгиз соҳилларидаги курорт ва санаторийларда манзарали турлари экилади. Булар эса ҳосил бермайди.

* * *

Кокос — испанча *cocos* сўздан олинган бўлиб, шу шаклда латин ва ундап бошқа тилларга, шу жумладан, рус ва ўзбек тилига ўтган. Дунёнинг жуда кўп тилларида, масалан, Европадаги 20 дан ортиқ тилларда бир оз талаффуз ўзгаришлари билан *к о к о с* деб юритилади.

Кола — қақаодошлар (стеркулиядошлар) оиласига мансуб кўп йиллик, доимо яшил дарахт. Коланинг бўйи

¹ Кельтлар — Ғарбий Европада яшаган қабилалар.

10—20 м га етади. Барги эллипссимон, чўзиқ, учи ўткир, қирраси текис бўлиб, поясида кетма-кет жойлашган. Гули рўваксимон тўнгул, бир ва икки жинсли, чангчиси кўп, тугуни 5 хонали, ранги сариқ, қип-қизил йўли бор. Меваси 5 та баргча, ҳар бир баргчада 2—10 тагача бир қатор тизилган уруғи бўлади. Мана шу уруғи *кола ён-ғоғи* дейилади.

Кола Африка, Индонезия, Бразилия, Марказий Америка каби тропик мамлакатларда ўсади.

Кола уруғининг таркибида кофеин, теобромин, ошловчи моддалар, глюкоза, ёғ ва бошқа моддалар бор. Уруғидан тайёрланган препаратлар марказий нерв системасини қўзғатувчи дори сифатида ишлатилади. Бундан ташқари, умумий тонусни кучайтирувчи восита сифатида кола экстракти, кола шоколади, кола вивоси ҳолида истеъмол қилинади. Кола мевасидан олинган шарбатни кока дарахти мевасидан олинган шарбатга қўшиб «кока-кола» номи билан ичимлик тайёрланади.

* * *

Кола — африкаликлар тилидан келиб чиққан бўлса керак. Шу шаклда латин ва бошқа тилларга, жумладан, рус ва ўзбек тилларига ўтган. Дунёнинг жуда кўп халқлари тилида бир оз талаффуз ўзгаришлари билан *кола* деб юритилади.

Кунжут — кунжутдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Пояси тик ўсади, тукли, ранги яшил, қиррали. Барги настки шохларида думалоқроқ, ўрта шохларида наштарсимон, юқори чиққан сари пингичкалашиб боради. Гулкосачаси 5—8 та бўлакка бўлинган, гултожиси икки бўлакли, гуллари йирик-йирик, оқ ёки пушти рангда. Меваси — кўсакча, уруғи майда. Июнь — июль ойларида гуллаб, август — сентябрь ойларида меваси пишиб етилади. Ҳиндистон, Покистон, Туркия, Судан мамлакатларида ўстирилади. СССР да Закавказье, Қрим, Краснодар ўлкаси, Украина, Молдавия ва Ўрта Осиё республикаларида экилади. Кунжут уруғи таркибида мой, витамин Е, сезамол ва бошқа моддалар бор. Мойи суртма дорилар тайёрлашда, қон касалликларини даволашда ва, шунингдек, озиқ-овқат саноатида ишлатилади. Уруғи нон устига сепилади.

* * *

Кунжут — форсча сўз бўлиб, жуда кўп миллатлар орасида шу ном билан юритилади, аммо инглиз, немис

ва француз тилларида у латинча ном билан аталади. Унинг русча номи ҳам *кунжут*, латинча номи эса Сесамум (*Sesamum indicum*)..

Л

Лавр (дафна) — лаврдошлар (дафнадошлар) оиласига мансуб кўп йиллик бутасимон ёки дарахтсимон сербарг ўсимлик. Барги доимо яшил бўлиб туради, узунчоқ ёки наштагсимон, хушбўй, майда гулли. Меваси кўкимтирқора, данакли. Март — апрель ойларида гуллаб, октябрь — ноябрда меваси етпади.

СССР да Закавказье ва Қримда ўсади. Сочи, Ялта каби курорт шаҳарларда манзарали ўсимлик сифатида бульварларга экилади.

Қадимда Юпон ва римликлар урушда ғалаба қозонган ва катта поэтик муваффақиятга эришган кишилар бўйнига лавр япроғидан ясалган чамбар осишган. Кейинчалик бошқа соҳаларда, жумладан, спорт соҳасида муваффақият қозонган ғолиблар бўйнига ҳам шундай чамбарлар осиладиган бўлди.

Лавр барги билан уруғида эфир мойи, азотли моддалар, ёғ, ошловчи (буруштирувчи модда, крахмал, қанд ва бошқа) моддалар бор. Барги хушбўй бўлгани учун зиравор сифатида овқатга ишлатилади.

* * *

Лавр — русчага латинчадан кўчган ва ўзбек тилига ҳам шу шаклда кириб келган. Ҳозир жуда кенг тарқалган л а у р е а т сўзи ҳам шу лавр сўзидан олинган.

Лимон — рутадошлар оиласига мансуб кўп йиллик тропик ва субтропик ўсимлик. Бўйи 3—5 м шох-шаббаси тиканакли, барглари чўзиқроқ, гули оқ бўлади. Қузда пишди, шакли тухумсимон, катталиги ҳар хил, баъзи навларининг ҳосили (диаметр ҳисобида) 10—15 см га етади. Усти оч сариқ пўст билан қопланган. Ичи навига қараб шприн-нордон, аксарият навларининг меваси уруғли. Холодильникларда махсус шароитда ярим йилгача ҳам сақлаш мумкин.

СССР да асосан Абхазия АССР, Ажария АССР ҳамда Грузия ССР нинг Махарадзе районида очиқ ерда экилади. Ўзбекистонда ва бошқа республикаларда махсус лимонариялар ташкил қилинган. Дунёнинг жуда кўп мамлакатларида: Ўказонр, Австралия, АҚШнинг Калифорния, Флорида штатларида, Ҳиндистон, Фаластин, Ҳитой ва Европанинг ғарбий ўлкаларида кенг тарқалган. Хона-

донларда ўстириладиган махсус навини уй лимони дейилади. Унинг асли ватани Хитой, Шарқий Ҳиндистон ва Япония.

Лимон таркибида лимон кислота, қанд моддаси, витамин С, В, В₂, РР; калий, кальций, магний, фосфор ва темир тузлари бор. Айниқса унинг пўсти витамин С (140 мг %) билан эфир мойига бой.

* * *

Лимон — санскритча *pinbusa* сўзининг *pinbu*, *Limu* шаклида ўзгаришга учраб, форсча *Limun* деб аталиб кетган формасидан келиб чиққан. Лимон кислота илгари ўзбек тилида *жавҳарлиму* деб аталган. Жавҳарлиму кўчма маънода тили аччиқ, заҳар одамларга нисбатан ҳам ишлатилади. Лимоннинг русча номи ҳам лимон, латинча номи — цитрус (*Citrus*).

М

Магнолия — магнолиядошлар оиласига мансуб кўп йиллик дарахт. Унинг бир қанча турлари мавжуд. Шулардан йирик гулли магнолиянинг барги доимо яшил, серэт, қирраси текис, шакли бир оз чўзиқроқ, усти бир оз ялтираб туради, силлиқ. Гули жуда катта ва чиройли, оқ ва нимпушти, ҳиди хушбўй; кўп ҳидланса ёки уйга узоқ вақт қўйиб қўйилса, ҳиди бошни айлантиради. Гулининг чангчиси ҳам, уруғчиси ҳам бир нечта.

СССР да Қрим ва Закавказьеда кўп экилади.

Магнолиянинг барг ва гулида, майда шохларида эфир мойи бор. Эфир мойи парфюмерияда ишлатилади.

* * *

Магнолия — латин тилида ҳам, рус ва ўзбек тилларида ҳам шу ном билан юритилади. Европанинг 20 дан ортиқ халқлари тилида, масалан: болгар, инглиз, испан, француз, итальян, голланд, норвег, румин, фин, швед тилларида ҳам мазкур ўсимлик шу ном билан юритилади.

Мандарин — рутадошлар оиласига мансуб доимо яшил буга ёки дарахт. У субтропик иқлимда ўсадиган бир қанча турларни ўз ичига олади. Шулардан СССР да экиладиган маданий турининг шох-шаббаси ёйилган бўлиб, бўйи 2—4 м га етади. Барги чўзиқ, тухумсимон, қирраси текис, гули майда, ранги оқ, хушбўй. Мевасининг ташқи кўриниши, пўстлоғининг ранги сариқ, осон ажралади, эти пишиб етилишига қараб юмшоқ, хуштаъм,

нордон-ширин мазали, серсув бўлади. Иссиқда дарров айнийд. Паст температурада 3—4 ойгача сақланиши мумкин. Меваси октябрь — ноябрь ойларида етилади.

Қора денгиз соҳилларида, жумладан, Грузия, Краснодар ўлкасида етиштирилади. Ўзбекистон шароитида эса теплицаларда ўстирилади. Мандарин меваси таркибида қанд, пектин, лимон кислота, витамин С, Р, эфир мойи ва минерал моддалар бор. Мандаринни резавормева ўрнида истеъмол қилинади. Ундан шарбат, компот, мураббо тайёрланади.

* * *

Мандарин — испанча сўз бўлиб, шу шаклда, рус ва у орқали ўзбек тилига кўчган, латинча номи — *Citrus pohilis*. Европанинг жуда кўп халқлари тилида, масалан, болгар, чех, немис, инглиз, испан, француз, итальян, венгер, голланд, норвег, поляк, румин, албан, фин, швед тилларида ҳам бир оз талаффуз ўзгаришлари билан мандарин деб юритилади.

Меҳриғиё — кампирчонодошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. Меҳриғиёнинг бир тури — *қўшигул меҳриғиё* Ўзбекистонда кенг тарқалган. Бўйи 20 см дан тортиб 50—60 см гача етади. Пояси тик ўсади, ранги қизғиш ёки кўкимтир, туклари бор. Илдиз бўғзидаги барглари катта бўлиб, поясидагилари кичикроқ — 5—10 см атрофида бўлади. Тожбарглари яна ҳам кичик. Апрель — август ойларида гуллайди. Гули тўкилиб кетгач, уруғлайди. Адир ва тоғли районларда ўсади.

* * *

Меҳриғиё — форс-тожикча меҳр ва гиёҳ (ўсимлик) сўзлар қўшилишидан ясалган бирикма. Русча номи оносма шетинистая. Латинча номи — *Оносма дихроантум* (*Onosma dichroanthum* Boiss). Тожиклар мазкур ўсимликни гиёҳ сўзини қўшмасдан тўғридан-тўғри меҳри деб аташади.

Мускат узум (*мускати*) — узумдошлар оиласига мансуб кўп йиллик лиана ўсимлик. Дарахт ёки пояларга новдасидан чиққан жингалаги билан чирмашиб шу йўсинда кўтарилиб ўсади. Барги оддий, панжасимон, мураккаб, навбатлашиб жойлашган. Гули майда, хушбўй, ранги оқ-сарғиш. Меваси оқ, кўкимтир, мазаси ширин, хушбўй. Меваси майда, аммо серҳосил бўлади. Ўзбекистонда бир қанча навлари етиштирилади.

Мускат узум резавор-мева сифатида истеъмол қилинишидан ташқари, ундан шарбатлар, компотлар, қиёмлар тайёрланади.

* * *

Мускат — французча сўз бўлиб, латинча *Мускус* (*Muscus*) сўзидан олинган ва шу шаклда бошқа тилларга, шу жумладан, рус ва ўзбек тилларига кўчган.

Мушмула — раънодошлар oilасига мансуб кўп йиллик дарахт. Унинг Оддий мушмула ва Япон мушмуласи деган турлари бор. Оддий мушмула (Германия мушмуласи) шохбарглари зич бўлиб ўсадиган кичкина дарахт. Барги доимо яшил, эрта баҳорда шода бўлиб гуллайди, гули ошпоқ ёки бир оз пушти рангда. Ёзда меваси пишиб етилади. Мевасининг шакли ва катталиги ёввойи олмага ўхшайди, нимсариқ, пишиш олдидан қорамтир бўлади, яхши пишганининг пўстини қўл билан арчиб ейилади, пўсти шафтоли пўстидан қалинроқ бўлади. Мазаси бир оз нордон-ширин. Мушмуланинг асли ватани жанубий иссиқ мамлакатлар бўлиб, у кичик Осиё, Эрон, Хитой ва Японияда кенг тарқалган. СССР да Қрим ва Кавказда, Ўрта Осиёнинг тоғли районларида тарқалган. Резавор мева сифатида хонадонларда экилади.

* * *

Мушмула — туркий тилларнинг луғат фондига киради. Унинг русча номи ҳам *мушмула*, латинча номи — *Меспилус* (*Mespilus L.*) Европанинг бир қатор мамлакатларида ҳам уни бир оз талаффуз ўзгаришлари билан мушмула деб юритилади.

Н

Наргис — чучмомагулдошлар oilасига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. Пояси узун, яланғоч, силлиқ, тагида попук илдизли пиёзчаси бор, барги ингичка узун, наптарсимон, гули оқ, сариқ ёки сарғиш-қизил, меваси этли кўсакча, пиёзчасидан кўпайтирилади.

Ўрта денгиз соҳилларида бир қанча тури ўсади. Ўзбекистонда наргиснинг уч тури манзарали ўсимлик сифатида шаҳар истироҳат боғларида, ҳиёбонларда экилади. Бу ўсимликнинг баъзи турлари пиёзбописида алкалоидлар, эфир мойи бор.

* * *

Наргис — аслида грекча — *нарkissos* сўзидан олинган бўлиб, *наргис* шаклида форс-тожикчага кўчган ва ундан ўзбек тилига шу шаклда ўтган. Унинг русча номи — *нарцисс*, лотинча номи — *Нарциссус* (*Narcissus L.*) деб юритилади. Европанинг 20 га яқин халқлари тилида ҳам бир оз фонетик ўзгаришлар билан *нарцисс* деб юритилади.

Нилуфар — нилфийдошлар оиласига мансуб, сувда ўсувчи кўп йиллик ўсимлик туркуми. Барглари йирик, қалқонсимон, шاپалоқ, ранги кўкиш-зангори, устки юзаси ялтираб туради. Гуллари йирик, сарғиш, пушти ранг. Барги ҳам, гули ҳам сув юзасида қалқиб туради. Унинг Ҳиндистон нилуфари, Сариқ нилуфар ва Каспий нилуфари деб аталувчи уч тури маълум. Илдизпоясини ва уруғини овқатга ишлатса бўлади. Нилуфар манзарали ўсимлик сифатида истироҳат боғларидаги ҳовузларга экилади.

* * *

Нилуфар — сурияча *нилуфал*, форсча *нилкфар* бўлиб, ўзбек тилида фонетик ўзгаришлар натижасида *нилуфар* шаклини олган. Унинг русча номи — *лотос*, *кубышка*, *кувшинка*, латинча номи — *Нуфар* (*Nufar*).

О

Обнус (*қора эбен*, *қора дарахт*) — эбенадошлар оиласига мансуб кўп йиллик дарахт. Танаси қаттиқ, оғир, туси қора, бир оз хушбўй, оғирлигидан ҳатто шўр сувда ҳам чўкади. Асосан, Ҳиндистон ва Индонезияда ўсади.

Обнус ёғочидан подир буюмлар ясалади.

* * *

Обнус — юнончадан арабчага, ундан ўзбек тилига ўтган. Русча номи — *эбеновое дерево*, *чёрное дерево*, лотинча номи — *Диоспирус ебенум* (*Diospyrus ebenum*).

Олхўри — раъногулдошлар (атиргулдошлар) оиласига мансуб кўп йиллик дарахт ёки катта бута. Танаси қорамтир ёки тўқ жигар ранг, бир оз тиканли ёки тикансиз — силлиқ бўлади. Барги кетма-кет жойлашган. Гуллари раъногулдошларнинг ранги оқ ёки бир оз зангори. Меваси бандида осилиб туради, унинг Сариқ олу, Қора — тўқ кўк олу каби навлари кўп тарқалган. Олхўрининг 2000 га яқин нави маълум. Шулардан 200 дан ортиқроқ нави Ўзбекистонда учрайди.

Олхўрининг асосий ватани Кичик Осиё, Кавказ, Шимолий Эрон. Бизга Эрон орқали ўтган дейишади. Меваси таркибида қанд, кислоталар, витамин В₁, В, С, РР, каротин, минерал тузлар ва микроэлементлар бор. Уни янгилигича ва қоқи қилиб истеъмол қилинади. Баъзан компот, мураббо, қиём тайёрланади. Узоқ муддат сақлаш учун консерва қилинади.

* * *

Олхўри — форс-тожикча *олу* сўзига форсча-тожикча *хўр* (озиқ, ейиладиган) сўзи қўшилишидан ясалган бўлиб, ўзбек тилига азалдан ўзлашиб кетган. Синонимн ўрнида Олхирот ва Ғайноли деб юритилади. Унинг русча номи — слива, латинча номи — Прунус (*Prunus*).

Олча — раъногулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик дарахт ёки катта бута. Танаси қорамтир, тўқ жигар ранг, қизғиш, шилинувчан дўстлоқ билан қопланган. Барги кетма-кет жойлашган, силлиқ, четлари тишли, шакли тухумсимон ёки эллипссимон, банди узун. Гуллари оқ, соябон шаклида, чангчиси кўп сонли, уруғчиси битта, меваси думалоқ, ичида данаги бор, серсув, нордон, ширали, ранги оқ қизилдан тўқ қизилгача. Унинг 150 га яқин нави маълум.

СССР да 21 та нави ўсади. Шундан 10 тачаси Ўзбекистонда тарқалган. Кўчати 3—4 йилда ҳосилга киради. Март — апрель ойларида гуллаб, июнда меваси пишади. Меваси таркибида қанд, кислота, ошловчи моддалар, витамин С, А ва бошқа моддалар бор. Янгилигича истеъмол қилинади, компот, қиём, мураббо, консерва тайёрланади.

* * *

Олча — форс-тожикча *олу* сўзига -ча аффикси қўшилишидан ҳосил бўлган, бинобарин, кичкина *олу* демакдир. Тожиклар *олуча* деганда жарликларда, тоғ этакларида ёввойи ҳолда ўсадиган тоғолчани тушунади. Унинг русча номи — *вишня*, латинча номи — *Церазус* вулгарис. *Cerasus* — грекча *kerasia*, *kerasos* сўзидан олинган.

П

Пальма — пальмадошлар оиласига мансуб кўп йиллик доимо яшил бута ёки дарахт. Унинг бир қанча турлари мавжуд. Пояси тик ўсади. Ости билан уст томони-

нинг йўғонлиги бир хил, шохланмаган, барг қини қолдиқлари билан қопланган, поя учидан йирик шапалоқ барглар ҳар томонга таралиб туради. Бу тасвирлар пальмаларнинг барча турлари учун хос. Қолган жиҳатлари ҳар қайси турнинг ўзига хос белгилари билан таърифланади. Масалан, гули, гулқўрғони, чангланиш хусусияти, меваси, уруғи турига қараб бир-биридан фарқ қилади.

Пальма тропик мамлакатларда ўсади. СССР да баъзи турлари, Закавказье, Қрим ва Қора денгиз соҳилларида манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади. Ўрта Осиё республикаларида эса унинг паст бўйли турлари экилади.

* * *

Пальма — латинча (*Palma*) сўз бўлиб, шу шаклда кўп тилларга, шу жумладан, рус тилига ва у орқали ўзбек тилига кўчган.

Панжангушт (Тоғмуруч) — тизимгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик бута ёки дарахт. Баргининг банди бўлмайди, панжага ўхшаб кетади, майда, қарама-қарши жойлашган. Гули рўвак ҳолида, гултожиси пушти-бинафша рангда. Меваси думалоқ, мурчга ўхшайди. Меваси (уруғи) ва баргидан қалампир мазаси келади.

Тоғмуруч Ўрта денгиз соҳилларида, Қрим ва Кавказнинг айрим жойларида тарқалган. Ўрта Осиё республикаларининг сувга яқин ерларида ўсади. Новдасидан сават ва шунга ўхшаш буюмлар тўқилади. Хонадонларда, пстпроҳат боғларида манзарали ўсимлик сифатида экилади. Халқ табобатида ишлатилади.

* * *

Панжангушт — форс-тожикча сўз бўлиб, ўзбек тилида бош бармоқ демакдир. Иби Сино ва Беруний асарларида арабчаланган шаклда, яъни **ф а н ж а н г у ш т** деб берилган. Бу ном шу ўсимлик баргининг панжага ўхшашлигидан келиб чиққан. Мевасининг мурчга ўхшашидан уни **т о г м у р ч** деб ҳам юритишади.

Унинг русча номи — *авраамово древо*, латинча номи — Витекс агнус-кастус (*Vitex Agnus-castus L.*)

Папирус (қийёгул) — бардидошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. Ташқи кўрпниши саломалай-кумга ўхшайди, аммо бўйи 5 м гача етиши мумкин. Асосан ботқоқликларда ўсади.

Африка мамлакатларида, кўпроқ, Илл дарёсидаги ботқоқ соҳилларда ўсади. Ўзбекистонда орапжереяларда

манзарали ўсимлик сифатида экилади. Ундан эрамиздан олдинги асрлардаёқ қоғоз тайёрланган. Мисрликларнинг қадимги мифологияси ва диний эътиқодларига доир тарихий маълумотлар ёзилган папирус қоғозлари бундан далолат беради.

* * *

Папирус — грекча папирос сўзининг латинча (*Papyrus*) ва русча ҳамда у орқали ўзбекча талаффуз этилган шакли. Инглиз, немис, француз тилларида ҳам мазкур ўсимлик бир оз ўзгаришлар билан шу номда аталади.

Пашшақопқон — дрозенадошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. Барги ўртасида яхши ривожланган томири бор. Баргининг бўртган қиррасидан дағал туклар ўсиб чиққан. Ҳашаротлар баргга қўнганда мана шу сезгир туклар таъсирланиб, икки толадан таркиб топган барг шу ондаёқ (10—30 секунд ичида) юмилиб қолади. Ҳашарот эса барг ичида қамалиб қолади, натижада, барг ичидаги дағал туклар ҳашаротни эзиб ташлайди ва ўзидан ажралган суюқлик билан уни «ҳазм» қила бошлайди. Ҳазм қилиш жараёни 10—20 кун давом этади, бунда ҳашарот ўсимлик танасига сингиб кетади, гўё ўсимлик барги уни «ҳазм» қилиб юборади. «Ҳазм қилиш» жараёни тугагач барг қайта очилиб, кейинги ўлжани «кутади». Шу йўл билан ҳам мазкур ўсимлик ўзига озиқ олади. У асосан шимолий Американинг Атлантика океани соҳилларидаги ботқоқликларда ўсади.

* * *

Пашшақопқон — форс-тожикча пашша сўзига ўзбекча қопқон сўзи қўшилишидан ясалган қўшма сўз. Ўсимликнинг хусусиятидан келиб чиққан ном.

* * *

Русча номи — дионея, латинчаси — Дионея (*Dionaea*). Бошқа тилларда, масалан, француз тилида ҳам мазкур ўсимлик шу ном билан аталади.

Пион (пеон) — айиқтовондошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Унинг бир нечта турлари бор: Ёввойи пион (гулисалим) — *Paeonici hebrida* Pall, Хитой пиони (пионгул, саллагул) — *Paeonia albiflora* Pall, Оғма пион — *Paeonia anomalis* L. ва ҳоказо. Шулардан Оғма пион кўп йиллик ўт ўсимлик бўлиб, бўйи 60—100 см бўлади. Илдизнояси кўп бошли, бир нечта пояли, тик ўсади. Барги 3—5 та бўлиб, туксиз, икки марта уч бўлакка бўлинган, банди билан пояга кетма-кет ўрнашган.

Гуллари катта-катта, пояси (новдаси) нинг учида жойлашган, гултожибарги қизил, чангчиси бир нечта, уруғдонн 3—5 тагача. Май-июнь ойларида жуда чиройли гуллайдн. Июль-август ойларида уруғ боғлайди. СССР Европа қисмининг шимолий-шарқий ўлкаларида, Сибирь ва Қозоғистоннинг шарқий тоғ ўрмонларида ўсади. Илдизи таркибида эфир мойи, крахмал, шакар, таннин ва алькалоидлар бор. Барглари ва гуллари таркибида аскарбин кислота бўлади. Илдизидан тайёрлаган қайнатмаси одам асабийлашганда, уйқуси бузилганда, сабабсиз қўрқув босадиган ҳолатларда ва қон оқишини тўхтатишда ишлатилади.

* * *

Пион — грекча *paionios* деган сўздан олинган бўлиб, шифобахш, доривор деган маънони англатади.

Русча номи ҳам *пион*, латинча номи — *паеониа* (*Paconia*). Оғма пионнинг русча номи — *пион уклоняющийся* (синоними — *Марьин корень*), латинча номи — *Paconia anomalis* L. *Anomalis* грекча сўз бўлиб, огадиган, эгри-бугри деган маънони ифодалайди.

Помидор — томатдошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўсимлик. Барги патсимон бўлақчаларга бўлинган. Гуллари гажак бўлиб, шингил ҳосил қилади, ранги сариқ. Танаси сершоҳ, тукли, қўл урилса қўлга кўки юқиб қолади. Улар меваси, барги ва шох тузилишлари, навларига қараб бир-биридан фарқ қилади.

Помидорнинг ватани Жанубий Америка. Бу ерда у ёввойи ҳолда кўп йиллик ўсимлик сифатида ўсади ва ҳатто дарахт бўлиб кетади. У биринчи марта Европага XVI аср ўрталарида келтирилган. Россияда 1780 йилдан, Ўрта Осиёда XIX асрнинг биринчи ярмидан бошлаб экиб келинмоқда. Ҳозирда помидорнинг 500 дан ортиқ нави бор. СССР нинг деярли ҳамма ўлкаларида экилади.

Унинг таркибида С, В₁, В₂, В, Р, РР, К ва бошқа витаминлар бор. Айниқса у каротинга жуда бой.

* * *

Помидор айрим этимологик луғатларда келтирилишича, италянча *Pomodoro* — олтин олма деган сўздан олинган бўлиб, рус, ўзбек ҳамда қардош тилларда шу шаклда ишлатилади. Унинг синоними то мат. Латинча номи — *Пикоперсикон эскулентум* — *Lycopersicon esculentum* Mill.). Б. Н. Головкиннинг фикрича *Pomodoro* — италянчада «олтин олма» эмас, балки «олтин мева» де-

ган маънони англатади, чунки италянча ромо (кўплиги рома) латинча *Pomodoro* сўзидан олинган бўлиб, м е в а л и ' д а р а х т ёки мева деган маънони англатади.

Р

Райҳон — лабгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўсимлик. Унинг 150 га яқин тури маълум. Ўрта Осидеда Ошрайҳон, Хожирайҳон, Садарайҳон каби қатор навлари экилади. Улар бир-биридан шохлари, барглари ва гуллари билан ажралиб туради, ҳиди хушбўй.

Райҳондан асосан эфир мойи олинади. Овқатларга, шунингдек консерва тайёрлашда ишлатилади. Таркибида камфора бўладиган райҳон навидан камфора олинади. Манзарали, хушбўй ўсимлик сифатида хонадонларда ўстирилади.

* * *

Райҳон — арабча *райҳа* — ҳид сўзидан олинган бўлиб, шу турдаги хушбўй ўсимликларнинг умумий номи. Абу Райҳон Берунийнинг айтишича, унинг яна бошқа арабча номи *ҳааназар*, яъни «мана мен» деб аталган. Ўсимлик ердан униб чиққач, гўё «мана мен» деб ўзидан дарак берар эмиш.

Русча номи — *базилек*, латинча номи — *Оцимум базиликум* (*Ocimum Basilicum L.*) деб юритилади.

Ровоч — торондошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Илдизи йўғон, сертармоқ. Илдизолди барглари қизил бўлиб, йирик, 100 см гача етади. Поясидаги барглари калтароқ, кетма-кет жойлашган, жуда серсув, бандли, мазаси нордон. Гуллари майда, рўвакка тўпланган, тожбарглари олтига, оқ пушти, қизил. Меваси уч қовурғали, ранги қизил-қўнғир пистача. Июнь ойида гуллаб июлда меваси пишади. Ўрта Осидеда ўсадиган ровоч нав апрель-май ойларида етилади. У витамин С га жуда бой. СССР да Москва, Воронеж, Новосибирск, Ўзбекистон вилоятларида, Беларуссия билан Украина республикаларида ровоч плантациялари бор.

Ровоч препаратлари — ровоч илдизи, кукуни (порошоги), настойкалари, экстрактлари ва шарбатлари меъда-ичак касалликларида ишлатилади.

* * *

Ровоч — форс-тожикча сўз бўлиб, Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган. Уни *равоч*, *ровож*, *чуҳра* деб ҳам атайдилар.

Русча номи — *ревень*, латинча номи — Реум (Rheum L.). Болгар, чех, румин тилларида ҳам мазкур ўсимликнинг номи бир оз фонетик ўзгаришлар билан *ревень* деб юртилади.

С

Сабр (сабур, алой, алоэ) — пиёзгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Унинг Ҳақиқий сабр, Дарахтсимон сабр, Тиканли сабр, Йўл-йўл сабр каби навлари бор. Шулардан Дарахтсимон сабр доим яшил, тик ўсадиган, пастки қисми шохланган навидир. Унинг барги юмшоқ, этдор, сершира, яшил, қиличсимон, олд юзаси ботиқ, орқаси бўртиб чиққан, қирраларида тикани бор. Дарахтсимон сабрнинг узунлиги 60—65 см га етади, поясининг учида тўпбарг ҳосил қилади, гуллари ана шу тўпбарг ўртасидан чиқиб цилиндрсимон шингилга тўпланади. Гулкосачаси тоқсимон, найчага ўхшаш, қизғиш, гултожибарги 6 та, чапчиси ҳам 6 та. Меваси ўтмас уч қиррали, цилиндрсимон кўсакча.

Ўрта Осиё билан Грузияда бир йиллик ўсимлик сифатида ўстирилади. Сабр теплицалар, уйларда яхши ўсади.

Сабр баргини кесиб қўйиб, оқизиб олинган шираси қуритилган ҳолда ҳам, суюқ ёки қуюқ шира ҳолида ҳам кўп касалликларни даволашда ишлатилади. Таркибида антрагликозид, смола, эфир мойи бор; консервация қилинган шираси бактерияларни ўлдириш хусусиятига эга. Унинг шу хусусиятидан фойдаланиб куйган жойларни, турли хил яраларни, меъда-ичак яллиғланиши~~ни~~ даволашда ишлатилади ва ҳоказо.

* * *

Сабр — арабча сўз бўлиб, айрим манбаларда *с а б и р*, *с а б у р* шаклида ёзилган. Медицинага онд адабиётларда сабр ўсимлиги *алоэ* деб, унинг шираси эса *сабур* деб берилган. Бу — нотўғри. *Алоэ* — ўсимликнинг русча ҳамда латинча номи. *Сабр* — қадимдан шарқ халқлари, шу жумладан, Ўрта Осиё халқларига таниш бўлган, ёзма манбаларда ишлатиб келинган. Бинобарин, ўсимликнинг ўзини ҳам, ундан олинган ширани ҳам *сабр шираси*, *сабр эмульсияси* деб аташ ўринлидир.

Саксовул — шўрадошлар оиласига мансуб кўп йиллик бута ёки кичик дарахт. Унинг тангачасимон шаклдаги барглари шохларида қарама-қарши жойлашган. Асси-

миляция жараёни кўм-кўк новдаларида ва шохчаларида ҳам боради. Гуллари икки жинсли, анча майда бўлади. Эрта кўкламдан то май ойи охирларигача майда новдалар чиқаради. Кейин августгача ўсишдан тўхтайтиди. Сентябрь ойида яна ўса бошлайтиди ва октябрга бори ўсишдан бутунлай тўхтайтиди. Демак, жазирама иссиқ пайтларида ўсишдан тўхтайтиди. Чунки ҳаво температура-сининг баландлиги, ер намлигининг янада камайиши барг ва шохчаларида кечадиган ассимиляция жараёнини сусайтириб юборади.

Саксовулнинг 5 тури мавжуд. Шундан 3 тури: Қора (ёки баргсиз) саксовул. Оқ саксовул (буни эрон ёхуд кўм саксовули деб ҳам юритишади) ва Зайсан саксовули СССР флорасида учрайди. Бу саксовуллар ранги, пўстлоғи, шох-шаббаси ва барглари билан бир-биридан ажралиб туради. Улар орасида энг баланд ўсадигани қора саксовулдир. Унинг бўйи 16 м гача етади. Оқ саксовулнинг бўйи 4—5 м дан опмайди. Зайсан саксовули эса ундан ҳам паст — 3 м бўлиши мумкин. Бу саксовулларнинг учаласи ҳам Ўрта Осиёда ўсади. Мазкур ўсимликлар кўмлоқ жойида, чўлларда ўсганлиги учун ҳам Марказий Қозоғистон, Қорақўм ва Қизилқўм зоналарида кўп-лаб учрайди. Баъзи ерларда ҳатто сийрак ўрмонлар ҳосил қилади.

Саксовулларнинг яшил шох-шаббаларини қўйлар, эчки ва туялар хуш кўриб ёйди. Ёғочи оғир бўлса-да, лекин мўртдир. Ёнганда кўкимтир аланга бериб ёнади. Калорияси жуда юқори. Бир йиллик ёш шохчалари қуриштиб қўйилса, қишда ҳашак ўрнида молларга бериш мумкин. Саксовул асосан ёқилги ўрнида ишлатилади. Қўмсевар ўсимлик бўлганлиги учун улар қўмни тўсиш мақсадида экилади.

* * *

Саксовул туркча сўз бўлиб, туркчӣ тиллар оиласига мансуб тилларда сўзловчи қардош халқларнинг кўпчилиги уни шу ном билан атайтиди.

Русча номи ҳам *саксовул*, латинча номи — Халоксилон (*Haloxylon*).

Сано — дуккакдошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ярим бута. Бўйи 1 м га етади. Пояси шохланган, пастки қисмидаги шохлари ер бағирлаб ўсади. Барги новдасида кетма-кет жойлашган. Гуллари шингил бўлиб тўпланган, косача барги 5 та, тоғбарги 5 та, чангчиси 10 та. Меваси ясси, яналоқ, тухумсимон, жигар ранг, кўп уруғли дуккак. Уруғи сариқ, баъзан,

яшил, тўрсимон. Июнда гуллаб, сентябрда меваси пишиб етилади. Сано баргининг тузилишига кўра: Ингичка баргли сано, Ўткир баргли сано ва Тўмтоқ баргли сано фарқ қилинади. Сано қайси мамлакатдан келтирилганлигига қараб: Искандария саноси, Италия саноси, Ҳиндистон саноси каби номлар билан юритилади.

СССР да Кавказ билан Ўрта Осиёда ўстирилади.

Сано барги таркибида антрагликозидлар, органик кислоталар, смолалар, алкалоидлар ва бошқа моддалар бор.

Унинг баргидан тайёрланадиган дамлама сурги дори сифатида ишлатилади.

* * *

Сано — арабча, *маккаи сано* эса форс-тожикча сўз билан арабча сўздан ясалган бирикма; унинг ўзбекча номи — *макка саносидир*, яъни сано ўспмлигининг Макка (Арабистон) дан келтирилган нави.

Русча номи — *кассия, сенна*; *сано барги* — *Александрийский лист; сано дарахти* — *Александрийское дерево* деб аталади. Латинча номи — *Кассия (Cassia)*. Европа тилларида, масалан, инглизлар *Senna* деб юритса, немислар билан французлар ҳам арабча номини, ҳам латинча номини ишлатадилар.

Сантал — санталдошлар оиласига мансуб кўп йиллик доимо яшил паразит ёки ярим паразит ўсимлик. Барги бандсиз, гули майда, икки жинсли. Бу оиллага кирувчи ўсимликларнинг 250 тури маълум. Асосан, тропик ва субтропик мамлакатларда ўсади. Шулардан иккитаси Ўзбекистон тоғларида тарқалган: бири — Олатов тезиуми — баландлиги 15—30 см, поясининг қуйи қисми сариқ, сўргичларини бошқа ўсимлик танасига суқиб, уни сўриб яшайди; Қисқа гулёнбаргли тезиум — барги тасмасимон, пояси шохланиб кетган, илдизи ерга тик санчилган ярим паразит ҳолда ўсадиган ўсимлик.

Сантал ўзагидан парфюмерияда ишлатиладиган хушбўй эфир мойи олинади.

* * *

Сантал — Абу Райҳон Беруний фикрича, ҳиндча *ч андан* сўзининг арабчаланган шакли. Русча, ўзбекча манбаларда унинг *сандал* ва *сантал* шакллари параллель ишлатилган. Латинчада эса сантал (*Sanfal*) деб ёзилади. Бизнингча имло жиҳатидан сантал, деб ёзилгани маъқул.

Европаликлар қизил ёки сариқ бўёқнинг бир турини

сантал деб (грекча Sanfalon) шу бўёқ олинадиган дарахтни *сантал дарахти* деб аташади.

Савр — сарвдошлар (арчадошлар) оиласига мансуб доимо яшил кўп йиллик дарахт. Унинг бўйи 30 м дан ошади, йўғонлиги — диаметри 502,0 см га боради. Остки қисмидан то учигача жуда кўп шохчалар билан ўралган. Шохчаларининг узунлиги 50—100—150 см дан ошмайди. Новдаларидан нинабарглар чиқади. Меваси ичида уруғлари жойлашган бир неча жигар ранг кўсакчалар қўшилмасидан иборат қуббадир. Ёғочи билан баргларининг ҳиди арчаникига ўхшаб кетади. Қрим, Кавказ ва Ўрта Осиё республикаларида манзарали ўсимлик сифатида экилади.

Сарв ёғочи жуда қаттиқ бўлиб, мебель саноатида ишлатилади.

* * *

Сарв — форс-тожикча сўз бўлиб, шу шаклда ўзбек тилига қадимдан сингиб кетган. Бу ўсимликнинг хушбўйлигига, кўркамлилигига нисбат бериш поэтик асарларда қадимдан одат бўлган. *Сарви ноз, сарви равон, сарви қомат* каби бирикмалар шулар жумласидандир.

Унинг русча номи — *кипарис*, латинча номи — *Купрессус*. *Cupressus* — грекча *cuparissos* сўзидан олинган. Европанинг бир қатор халқлари тилида мазкур ўсимлик бир оз фонетик ўзгаришлар билан латинча номда юртилади.

Сарсабил — пиезгулдошлар оиласида мансуб, чала бута сабзавот ўсимлик. Унинг илдизпояси яхши ривожланган, сершоҳ. Барги майда, пардасимон, тангача шаклида. Унинг қўлтиғидан нинасимон шохчалар — кладодийлар¹ чиқади. Уни кўпинча барг деб адаштиришади, аслида эса шохчалардир. Бу — мазкур ўсимликларнинг энг характерли томони. Гули айрим жинсли, яъни уруғчи ва чангчи гулларга тафовут қилинади, 6 та баргчасига ўралиб туради. Мевасининг шакли юмалоқ бўлиб, сабзавот ўрнида истеъмол қилинади.

Сарсабил дунёнинг барча мамлакатларида, айниқса, Америкада кўпроқ тарқалган. СССР да унинг 24 тури учрайди. Мамлакатимизнинг Европа, Кавказ ва Ғарбий Сибирь зоналарида яхши ўсади. Ўзбекистонда унинг етти тури учрайди. Доривор сарсабил, Фарғона сарсаби-

¹ Кладодий — грекча *Klados* — шох деган маънони англатади. Ўсимликнинг барг вазифасини бажарувчи новда кўрипишини йўқотган шохчаси.

лининг меваси қизил бўлиб, бўйи 100—150 см га етади. Аспарагус плумозус деб аталадиган тури манзарали ўсимлик сифатида хонадонларда ўстирилади.

Унинг ер остки ёш ширали қисми — новдаларни сабзавот ўрнида овқатга ишлатилади. Ўзига хос ҳидга, мазага эга. Таркибида азотли моддалар, мой, шакар, А, С, В₁, В₂, РР каби витаминлар бор.

* * *

Сарсабил — асли форс-тожикча сўз бўлиб, ўзбек тилига ўзлашиб кетган. Унинг русча номи — *спаржа*. Грекча *Asparagus* сўзининг французча шаклидан олинган. *Asparagus* — грекча а — жуда, *sparchein* — с а н ч м о қ деган маънони англатади. Шохчаларининг тиканли бўлишига нисбат берилган бўлса керак.

Сельдер (*сельдерей*) — соябонгулдошлар оиласига мансуб икки йиллик ўт ўсимлик. Кўриниши сабзига ўхшайди. Унинг Илдизли сельдер, Барг бандли сельдер, Баргли сельдер каби навлари бор. Илдизли сельдер экилган йили илдизмева ва илдизолди барглари чиқаради. Суюқ овқатларга ишлатилади. Барг бандли сельдернинг барг бандлари йўғон бўлиб, салатга ишлатилади. Баргли сельдер майин сербарг бўлиб, зиравор сифатида салатларга суюқ ва қуюқ овқатларга ишлатилади. Ҳар учаларининг барги хушбўй бўлади, таркибида эфир мойи бор. Уруғи билан баргидан сельдер мойи олинади.

* * *

Сельдер — французча *сельдери* сўзининг ўзбекча талаффуз этилиши.

Русча номи — *сельдерей*. Айрим луғатларда унга синоним қилиб *карафс* берилган. Латинча номи — Апиум гравиволенс (*Apium graveolens*).

Сирач — пиёзгулдошлар оиласига мансуб тоғ ва адирларда ўсадиган кўп йиллик ўт ўсимлик. Поясида барги бўлмайди, илдизи йўғонроқ панжага ўхшаб тарвақайлаган, бўйи 3 м гача боради, уч тўшгул билан тугайди. Барги тасмасимон, уч қиррали илдизи бўғизидан чиқади. Гули ҳар хил: сариқ, оч пушти, тўқ пушти, оқ. Чангчиси 6 та, уруғчиси 1 та. Жуда чиройли ўсимлик. Ўрта Осиё республикаларида, шу жумладан, Ўзбекистонда 20 дан ортиқ тури ўсади.

Панжасимон илдиз кукунини қориб сирач тайёрланади ва ҳунармандчиликда ишлатилади. Табобатда қадимдан қўлланиб келинади.

* * *

Сирач — форс-тожикча сўз бўлиб, сиреш сўзидан олинган. Сирач деганда ўрнига қараб ҳам ўсимликнинг номи, ҳам ундан олинадиган елим тушунилади. Кўчма маънода сурбет, хира, шилқим одамларга нисбатан ҳам ишлатилади. Ҳозирги замон ўзбек тилида уни *ширин* шаклида ҳам талаффуз қилинади. Тожик тилида эса *сиреш* ва *сириш* дейилади.

Русча ҳамда латинча номи — *эремурус* (*Aegemurus*).

Сирень — зайтундошлар оиласига мансуб кўп йиллик бута. Унинг Оддий сирень — *Syringa vulgaris*, Форс сирени — *Syringa persica* каби турлари бор. Шулардан Оддий сиреннинг бўйи 3—6 м га етади, барглари кўпроқ тухумсимон бўлиб, учи ўткирлашиб боради, асоси юраксимон. Гули оқ, пушти, тўқ бинафша ранг бўлади. Май ойида гуллайди. Истироҳат боғларида, хонадонларда манзарали ўсимлик сифатида экилади. Унинг барг ва гуллари халқ табobatiда ишлатилади. Гулнинг таркибида эфир мойи, фенилгликозид, сирингин каби моддалар бор. Ундан тайёрланган дамлама терлатувчи, балғам кўчирувчи, сийдик ҳайдовчи дори сифатида кўкйўталда, бронхит касаллигида, қовуқ яллиғланганда ичилади. Баргини яра-чақаларга, чишқонга, милкакка қўйиб боғланса, уларни тез пиширади, пешонага боғлаб ётилса, бош оғриғини қолдиради.

* * *

Сирень — грекча *sigrs* — пайча деган маънони англатади. Грек афсонасига кўра Пан (афсона қаҳрамонларидан бири) мазкур дарахт новдасидан сибизга ясаган. Шарқ мамлакатларида одамлар сирень ёғочидан чилим найн ясашган.

Унинг русча номи — *сирень обыкновенная*, латинча номи — *Сиринга вулгарис* (*Syringa vulgaris*).

Совунак — чиннигулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. Бўйи 30—70 см га етади. Поясининг юқориси бир оз шохланган барглари наштарсимон, эллипс шаклида, узунлиги 5—12 см, гули оқ, баъзан бинафша ранг бўлади. Қисқагина гулбанди бор. Июнь — август ойларида гуллаб, сентябрда уруғи етилади. СССР нинг Кавказ, Фарбий Сибирь, Ўрта Осиё районларида тарқалган. Кўпроқ нам ўтлоқларда, бутазор ва ўрмон ёқаларида ўсади. Илдизидан тайёрланган дамлама балғам кўчирувчи модда сифатида ўпка шамоллаганда ичилади, шунингдек, тинка қуриганда, буйрак, жигар,

талоқ, тери касалликларида ижобий таъсир этади. Санотда ундан бўёқчилик ишларида фойдаланилади. Қадимги вақтда совун ўрнида ҳам ишлатилган.

* * *

Совунак — форс-тожикча сўз бўлиб, арабча — совун сўзига форс-тожикча -ак суффикси бирикишидан ҳосил бўлган. Бу ном ўсимлик илдизини сувга солиб пйланганда, совундек кўпириб кетишидан келиб чиққан.

Русча номи — *мыльнянка лекарственная* (синоними — *собачье мыло*), латинча номи — Сапонария оффициналис (*Saponaria officinalis*). *Saponaria* — латинча *sapo* — совун деган сўздан олинган. *Совунак ҳолва* деганда мана шу ўсимлик илдизидан тайёрланган парварда ҳолва тушунилади.

Строфант — кендирдошлар оиласига мансуб кўп йиллик лианасимон бута ёки дарахт. Барги сертук, учи ўткир, тухумсимон, поясида қарама-қарши жойлашган. Гули чала соябонга тўпланган, чангчиси 5 та, меваси тўқ қўнғир рангли, кўп уруғли. Шарқий Африкада нам тропик ўрмонларда ўсади. Строфант уруғи таркибида К-строфантозид, К-строфантин каби юрак гликозидлари, ёғ, сапонинлар ва алкалоидлар бўлади. Строфант препаратлари юрак иши издан чиққанда, турли касалликлар туфайли унинг фаолияти бузилганда ишлатилади.

* * *

Строфант — грекча *строфе* — айланмиш, айланмиш юриш ва *антоз* — гул деган маъноларни англатади. Шу шаклда латин тилига ва ундан бошқа тилларга, шу жумладан, рус ва ўзбек тилларига кўчган.

Сувқалампир — торондошлар оиласига мансуб бир йиллик ўт бўлиб, бўйи 40—60 см дан ошмайди. Барглари наштарсимон, текис қиррали, банд қисми пояга новсимон ўралган. Поясида эгри-бугри тирсаксимон бўғимлар мавжуд. Поянинг ерга тегиб турган қисмида илдизлар ҳосил бўлади. Гули тўқ пушти рангда бўлиб, шохчаларининг уч қисмидаги шингилларида ўрнашган. Уруғи майда, бир томони ясси, иккинчи томони бўртган. Бу ўсимлик дарё ва кўлларнинг, ариқ ва булоқларнинг атрофидаги сернам ерларда ўсади. Июль — октябрь ойларида гуллаб, мева беради. Ўзбекистонда кенг тарқалган доривор ўсимликлардан бири.

Сувқалампир халқ табobatiда жуда қадимдан маълум, уни ювонлар яраларни тозалашда ишлатсалар, хи-

тойлар сервитамиин зиравор сифатида истеъмол қилганлар. Ҳозирги кунда илмий медицинада сув қаламшир қонни тўхтатиш хусусиятига эга эканлиги исботланди, бинобарин, эндиликда ундан кенг миқёсда фойдаланиш имконияти туғилди.

* * *

Сувқаламшир — ўзбекча сўз бўлиб, бу ном ўсимликнинг аччиқ таъми бўлиши ва деярли ҳамма вақт сув бўйлараридаги зах ерларда, саёзлашган кўл ва дарё ёқаларида учраганлиги учун берилган. Бу ўсимлик республикамизнинг айрим жойларида сувзамчи деб ҳам юритилади.

Унинг русча номи — *горец перечный*; синоними — *перец водяной*. Латинча номи — *Полигонум ҳидропиер*. *Polygonum* — *poly* — кўп, *gonu* — тизза демакдир; *Hydropteris* сўзига келсак, «сув қаламшири» деган маънони англатади. Бу ном ҳам мазкур ўсимлик баргининг таъмига нисбат беришдан пайдо бўлган.

Т

Тарвуз — қовоқдошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик палакли ўсимлик. Барги тукли, икки қайта патсимон қирқилган. Гули бешта туташ тожбаргли, бир жинсли, майда, сарғиш. Меваси ҳар хил: шарсимон, тухумсимон, чўзиқ ва ҳоказо. Эти серсув, қизил, турига қараб бошқача рангда ҳам бўлади. Уруги қора, қаттиқ қобиқли. Африка, Эрон, Афғонистонда ёввойи аччиқ тарвуз тури тарқалган. Ўрта Осиё республикаларида маданий ва ёввойи тарвуз турлари экилади. Ейиладиган маданий тарвуз таркибида қанд, минерал тузлар ва бошқа моддалар бор. Уни сариқ касаллигида сийдик ҳайдовчи восита сифатида ейлади. Гоҳо қишга асраш учун тузланади. Хашаки (ёввойи) тарвуз эса қурғоқчил районларда чорва молларига озиқ сифатида экилади.

* * *

Тарвуз — форс-тожикча *ҳ а р б у з* сўзининг ўзбекчаланган шакли. Рус тилидаги *арбуз* сўзи ҳам форс-тожикча *ҳарбузининг* русча шаклидир. Латинча номи — *Цитруллус вулгарис* (*Citrullus vulgaris*).

Термопсис — дуккакдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. Унинг бир неча тури маълум. Шулардан ланцетсимон баргли термопсиснинг бўйи 10 — 40 см га етади, илдизи кам, ербағирлаб ўсади, бир неча пояси

тик ўсади. Барги уч бўлак, банди калта, поясида кетмакет жойлашган. Гули шннгилга тўпланган, ранги сариқ. Меваси ловияникига ўхшаш, пишиб етилганда очилиб кетиб, уруғи атрофга сочилади. Июнь — июлда гуллаб, август — сентябрь ойларида меваси етилади. Унинг илдизидан тортиб мевасигача — ҳамма қисми заҳарли. Шу туфайли ҳам моллар емайди.

СССР нинг Европа қисми, Сибирь, Қозогистон, Ўрта Осиё республикаларининг шўр тупроқли, қумли жойларида, тоғ этакларида, бугдойлар орасида ўсади. Унинг ер устки қисмида алкалоидлар, аскорбин кислота, эфир мойи, сапонинлар, ошловчи ва шилиқ моддалар бор. Ушбу ўсимликдан тайёрланган дори препаратлар бронх ва ўпкалар касалланганда балғам кўчирувчи восита сифатида ичилади.

* * *

Термонсис — латинча сўз бўлиб, рус ва ўзбек тилида ҳам шу шаклда ишлатилади.

Тирноқгул — мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бўйи 60 см гача борадиган бир йиллик манзарали ва доривор ўсимлик. Пояси тик ўсади, қиррали, юқори қисми туклар билан қопланган. Барги тескари тухумсимон ёки наштарсимон, сертук. Гуллари саватчаларга тўпланган, тилларанг ёки тўқ сариқ рангда бўлади. Тирноқгул ёввойи ҳолда Жанубий Европа, Олд Осиё ва яқин шарқ мамлакатларида ўсади. Уни қадим замонлардан бери манзарали гул сифатида экилади, гулидан эса доривор ўсимлик сифатида фойдаланилади. Ўсимликнинг гул таркибида 17 % га яқин календеп гликозиди, 3 % каротин, ҳар хил органик кислоталар, фитонцидлар, алкалоидлар, альбумин, сапонин, ошловчи ва буёқ моддалар мавжуд. Халқ табobatiда ўсимлик гул саватчаларидан тайёрланган дамламалар жигар, талоқ, меъда ва ичак касалликларини даволашда ишлатилади. Бундан ташқари, гул дамламаси одам бадани куйганида, совуқ урганда, ҳар хил яраларни дезинфекциялашда, оғиз бўшлиғи касалланганда қўлланади.

Илмий медицинада тирноқгул препаратлари турли яраларда, стоматит, томоқ оғриганда, меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраси, ўткир ва сурункали гастрит ҳуруж қилганда, ўт пуфағи ва ўт йўллари шамоллаганда ичилади.

* * *

Тирноқгул пистачалари қушнинг тирноғига ўхшаб ичкарига қайрилган бўлади. Шу туфайли бу ўсимлик тирноқгул ёки қуштирноқ деб юритилади.

Русча номи — *ноготки лекарственные*, латинча номи — *Календула оффициnalis* (*Calendula officinalis*).

Туяқорин — кампирчонодошлар оиласига мансуб бир йиллик ўт. Унинг бўйи 30—60 см га, айрим серунум ерларда 120 см гача етади. Пояси сершоҳ, барглари эллипс ёки тухумсимон бўлиб, ҳар иккала томони қисқа, дағал оқ туклар билан қопланган. Гуллари майда, оқ, тўпгул ўқига бир томонлама ўрнашган. Уруги майда, чўтир оқ туклар билан қопланган. Туяқорин жуда серҳосил ўсимлик. У Ўзбекистоннинг деярли ҳамма лалми буғдойзорларида учрайди. Баъзан суғориладиган экинлар орасида, боғларда, йўл ёқаларида учрайди. Табiiй шароитда асосан жар ёқаларида ва дарёларнинг қуриб қолган тошлоқ ўзанларида ўсади.

* * *

Бу ўсимликни *туяқорин* деб номланишга сабаб, ундан заҳарланган беморнинг қорни шишиб, ҳаддан ташқари, катталашиб кетишидир.

Русча номи — *гелiotроп*, латинча номи — *Хелиотропиум* (*Heliotropium*).

Бу заҳарли ўсимлик баъзан *ғижмалос*, *кўкмараз*, *ҳазаранг* деб ҳам юритилади.

У

Уятчангул (уятчан мимоза) — дуккакдошлар оиласига мансуб, кичкина, чиройли бута. У мимоза туркумига киради. Барги қўш патсимон, узун барг бандига ўрнашган, нозик тузилган, гули майда. Умуман, мимозалар тропик мамлакатларда, кўпроқ Америкада тарқалган. СССР да Қора денгиз соҳилларида унинг баъзи манзарали турлари ўстирилади. Ўзбекистонда асосан уругидан экилади.

Мазкур ўсимликка уятчангул деб ном берилишига сабаб унинг баргига ташқи куч таъсир қилса — одам қўли ёки ҳайвон тегса, барглари сўлиб, юмилиб қолишидир. Албатта, бир оздан кейин яна очилади, аммо бу ҳол такрорланаверса, ўсимлик ривожланишдан тўхтайдди.

Унинг рус тилидаги номи — *стыдливая мимоза*. Мимоза — грекча *mimos* — м и м, м и м и к а деган сўздан олинган. Латинча номи — *Мимоза пудика* (*Mimosa pudica*).

X

Хандон писта — пистадошлар оиласига мансуб кўп йиллик бута ёки кичкина дарахт. Бўйи 5—7 метрга етади, барги мураккаб, 3—5 та кичик баргчалардан иборат, шакли эллипссимон, қирраси текис. Гули майда, гулқўрғонсиз; уруғчи гули алоҳида, чангчи гули алоҳида бўлади. Меваси кўпроқ тухумсимон, айримлари думалоқроқ, чўзиқроқ, усти қуруқ пўст ва қаттиқ қобиқ билан қопланган, ичи хуштаъм мағизли данак.

СССР да Ўрта Осиё республикаларининг тоғ этакларида ўсади.

Хандон пистанинг меваси таркибида ёғ, оқсил ва бошқа моддалар бор.

* * *

Хандон писта — форс-тожикча *хандон* ва *писта* сўзларидан тузилган ўсимлик ва унинг мевасининг номи. Оғзаки нутқда учрайдиган пистачка сўзи русча фисташка сўзининг ўзбекча талаффузи. Фисташка сўзи эса форс-тожикча писта сўзининг русча аффикс қўшиб, русча талаффуз қилинган формасидир. Аммо пистачка (русча фисташка) хандон пистани эмас, балки кунгабоқар уруғини англатади.

Хантал — крестгулдошлар (бутгулдошлар)га мансуб бир йиллик ўт ўсимлик. Унинг Серепт, қўнғир, қора ва Оқ хантал каби навлари бор. Шулардан Серепт ханталнинг пояси тик ўсади, шохларга тарвақайлаган, туки йўқ. Пастки барглари патсимон, лирасимон, банди билан кетма-кет ўриланган, юқорига чиққан сари сийраклашиб, банди қисқариб боради. Гуллари шингил бўлиб йиғилган, тўпгул, косача барги ва тожбарги 4 тадан, сариқ, чангчиси 6 та. Меваси ингичка қўзоқ. Уруғи майда, думалоқ сарғиш ёки қўнғир рангда. Май ойида гуллаб, меваси июнда пишади.

* * *

Хантал — асли туркийча *х а р д а л* сўзининг ҳозирги шакли бўлиб, арабча битилган китоб ва рисолаларда *х а р д а л у н* деб берилган. Мазкур ўсимликнинг ўзи ҳам, маҳсулоти ҳам оғзаки нутқда шу ном билан юритилади. Унинг ўзбекча иккинчи номи *қ и ч и*.

Русча номи — *горчица сарептская*, латинча номи — *Брассика юнсеа* (*Brassica juncea*); синоними — *Sinapis juncea*. Серепт хантали биринчи марта Сарепт (ҳозирги

Красноармейск) шахри атрофига экилган ва 1810 йили шу ерда хантал мойи ишлаб чиқарувчи завод қурилган. Шундан бери ханталнинг бу нави Серапт хантали деб аталади.

Хина — хинадошлар оиласига мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Барги тол баргига ўхшаб кетади, аммо юмшоқ, пояси этли, у ҳам юмшоқ, серсув бўлади, нозик оқиш туки бор, ранг-туси қизғиш, пушти ёки оқимтир. Барг қўлтиғидан гулбанд чиқариб 2—3 та гул очади. Гулининг ранги қизғиш, тўқ пушти бўлади. Миср, Эрон, Ҳиндистонда бутасимон тури ўсади. Шу турининг баргидан қизғиш-сариқ бўёқ олинади. Кукунининг ранги кулранг-яшил бўлади. Хинанинг сариқ бўёқ олинadиган тури ҳам бор. Умуман олганда, хинадошлар оиласининг 400 га яқин тури бор. Шундан СССР да 10 га яқин тури учрайди. Шулардан 3 таси Ўзбекистонда ўсади. Бу турларининг бўйи 20—40 см атрофида бўлади, уруғи қўл теккизилса ҳар ёққа сочилиб кетади. Ҳовлининг нам, сояроқ жойларига манзарали ўсимлик сифатида қадимдан экилади. Хина баргини эзиб сувини — буёғини пиёлага йиғилади-да тирноққа, қўл кафтларига, бармоқларга, ёноқларга суртилса қизғиш чирой беради. Магазинда сотиладиган *хина кукун* соч бўяшда ишлатилади. Унинг яна бир яхши хусусияти сочни ўстиради.

* * *

Хина — арабча — ал-кенна деган сўздан олинган бўлиб, кўпгина тилларда (рус ва бошқа) шу ном билан аталади. Ундан тайёрланадиган кукун ҳам, бўёғи ҳам х и н а деб юритилади.

Хризантема — мураккабгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўт ўсимлик. Унинг пояси шохлаши ҳам, шохламаслиги ҳам мумкин. Барги панжа барг, тўқ яшил, поясида кетма-кет жойлашган. Гули навига қараб катта-кичик, қатма-қат тўшгулдан иборат, ранги ҳам ҳар хил: оқ, тўқ қизил, сарғиш-оқ, кўк, кўк-кимтир-оқ ва ҳоказо. Асосан куз фаслида гуллайди.

* * *

Хризантема — грекча х р и з а н т е м о н сўзидан олинган бўлиб, хризоз — олтин ва антомион — гул, яъни олтин гул деган маънони англатади. Хризантема шаклида Европа тилларига, шу жумладан, латин (*Chrysanthemum*) ва рус тилига ва у орқали ўзбек тилига кўчган.

Хурмо — пальмадошлар оиласига мансуб кўп йиллик дарахт. Пояси тушиб кетган йирик патсимон барг қол-

диқлари билан ўралган. Тепасида узун-узун шохсимон барг тўплами ҳар томонга ёйилиб туради. Меваси ҳам шу ердан навдага терилиб узун шингил ҳосил қилиб етилади. Етилган меваси жилон жийда шаклида (ранг-туси ҳам худди шундай), аммо серсув, жийдадан анча ширин этли, узунчоқ данакли.

Асосан тропик ва субтропик мамлакатларда ўсади. Унинг турлари жуда кўп. СССР да Туркменистон, Тожикистон республикаларида экилмоқда.

Хурмо (финик) меваси таркибида, асосан, қанд, ёғ, оқсил ва бошқа моддалар бор. Сурхондарёда ўсадиган меваси йирик, шарсимон, ранг-туси зарғалдоқ ёки тўқ қизил бўлиб хурмодошлар оиласига мансуб субтропик хурмо (Диоспирус) дан тубдан фарқ қилади.

Хурмо — форс-тожикча сўз бўлиб, ўзбек тилига қадимдан сингиб кетган бўлса-да, ҳақиқатда, бу — ф и н и к п а л ь м а мевасининг нотўғри синонимидир.

Ц

Цитрус — рутадошлар оиласига мансуб кўп йиллик донм яшил бута ёки дарахт. У 16 та турни ўз ичига олган мустақил туркумни ташкил қилади. Шулардан апельсин, лимон, мандарин, момеранцлар алоҳида ўрин тутади. Барг пластинкаси тухумсимон, эллипссимон, этли, усти ялтироқ барг банди ҳалқали, баъзида қанотли, гули оқ, пушти, икки жинсли ғоят хушбўй. Мевасининг пўсти қалин, эти серсув, юмшоқ, мазаси ширин, ёқимли. Тропик ва субтропик мамлакатларда ўсади. Қора денгиз соҳилларида ўстирилади. Ўрта Осиё шароитида теплицаларда, траншейларда экиб ҳосил олинмоқда.

Меваси, гули ва барги таркибида эфир мойи бор. Витамин А, В, С, Р ва органик кислоталарга бой. Жуда яхши иштаҳа очувчи резавор мева ҳисобланади.

* * *

Цитрус — латинча (*Citrus*) сўз бўлиб, шу шаклда европа, рус ва ўзбек тилига кўчган.

Ч

Чаканда — жийдадошлар оиласига мансуб йирик бута ёки дарахт. Унинг бўйи 2—5 м га боради. Танаси қўнғир-яшил рангда, ўткир учли, тиканлар билан қопланган. Барглари узун-наштарсимон, 2—9 см узунликда, эни 3—15 мм атрофида, қисқа бандли, шохчаларига кетма-кет ўрнацган. Гуллари майда, кўримсиз, сарғиш, бир жинсли, барг чиқариши билан баробар гуллайди.

Меваси данакли — узун тухумсимон ёки деярли думалоқ шаклда, сариқ — апельсин рангида, ширали, меваси ананас таъмини беради. Апрель — май ойларида гуллаб, август — сентябрда меваси пишиб етилади.

Чаканда Ўрта Осиё республикаларидан ташқари Кавказда, Жанубий Сибирь ва Забайкалье районларида, Туркия, Эрон, Афғонистон, Покистон, Хитой, Мўғулстон, Ҳиндистоннинг Химолай районларида, Жанубий Скандинавий районларида, Болқон тоғ ёнбағирларида ўсади. Унинг меваси таркибида 8 % га яқин шифобахш мойлар, 10,5 % глицеридлар, стеорин кислота, линолен ва пальмитин кислоталар бор. Мазкур ўсимлик таркибида каротин, криптоксантин, зеаксантин, витамин В₁, В₂, Е лар бўлади. Халқ табиотида мевасидан олинган мой ва шербати камқувватликда, қулоқ, томоқ, тери ва меъда касалликларида пчилади. Илмий медицинада чаканда мойи ҳар хил жароҳатларни, тери касалликларини тезда тузатувчи дори сифатида машҳур. Меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраларини, гастрит, колит, бавосил каби касалликларни даволашда ҳам ишлатилади.

* * *

Чаканда айрим тарихий манбаларда чирқаноқ деб ҳам юртилади.

Унинг русча номи — *облепиха крушиновидная*, латинча номи *Хишпофеа рамноидес*. *Pyrrophae ramnoides* грекча *irros* — «от», *phaes* — «ялтироқ» сўзларининг қўшилишидан ҳосил бўлиб, қадим чаканда мевасини отларнинг паразит ҳашаротларини йўқотиш учун терисига суртилганда уларнинг ялтираб туриши мазкур ўсимликни бундай аталишига сабаб бўлган.

Чой — чойдошлар оиласига мансуб кўп йиллик доим яшил бута. Унинг таг шохларини кесиб юқорига парварिश қилинса, дарахтга ўхшаб кетади. Унинг барги ялтироқ, эллипсимон, нотекис тишсимон, қиррали, банди калта, новдаларида кетма-кет жойлашган. Гуллари якка-якка, косачабарги 5—7 та, тожбарги 5—9 та, оқ. Меваси уч чаноқли, учта уруғли, пишганда очилиб кетадиган кўсак. Уруғи устки томони сал ялтироқ, кулранг-жигаранг. Августдан ноябрь охирларигача гуллайди, меваси октябрь—декабрь ойларида пишиб етилади.

* * *

Чой — хитойча сўз бўлиб, ўсимликнинг ҳам, унинг баргидан тайёрланадиган маҳсулотнинг ҳам номини англатади. Чойнинг асл ватапи Хитой ҳисобланади.

Унинг русча номи — чай, латинча номи — *Thea*.

Ш

Шафтоли — атиргулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик дарахт. Барги наптарсимон, гули оч пушти, тўқ пушти, қизил, асосан, март ойида гуллайди, эртапишар навининг меваси май ойида, ўртаки навиники августда, кечки навлариники сентябрда пишди. Мевасининг шакли навига қараб тухумсимон, шарсимон, анжирсимон, усти тукчалар билан қопланган ёки туксиз бўлади; пишиб етилганда пўсти арчилади, серсув, данакли. Ўзбекистонда шафтолининг Зафар, Қизил луччак, Лола, Сариқ луччак, Старт, Фарҳод, Оқ шафтоли, Зарғалдоқ шафтоли каби навлари ўстирилади. Данагидан ва пайванд қилиб кўпайтирилади.

Шафтолининг баъзи турлари Шимолий ва Марказий Хитойда тарқалган. СССРда Грузия, Арманистон, Озарбайжон, Молдавия, Украина ва Ўрта Осиё республикаларида ўстирилади. Унинг меваси таркибида қанд, органик кислоталар, пектин, азотли моддалар, минерал тузлар, витамин: А, В, В₂, Р, С лар бор.

Меваси янгилигича истеъмол қилинади. Мураббо, қиём, шарбат, компот тайёрланади, қоқи қилиб қишга асраб қўйилади, уни ивитиб ичилса, қабзиятда фойда қилади. Халқ табобатида шафтоли гулидан сурги дори сифатида фойдаланилади, сомса, чучвара қилиб ейилади. Ибн Сино мевасини иштаҳа очиш, ични юргизиш учун истеъмол қилишни тавсия этади. Баргининг суви ҳайвонлар ярасидаги қуртларни ўлдиради.

* * *

Шафтоли — форс-тожикча шафт ва олу сўзларининг қўшилишидан ясалган. *Олу* — *олча*, олхўри, ўрик каби шакли думалоқ меваларнинг қадимги умумий номи.

Унинг русча номи — *персик*, латинча номи — *Персика* (*Persica*). грекча *persikos* — «Персидский» деган маънони билдиради. Бундай аталишига сабаб қадимда шафтолини Эрондан келтириб кўпайтирилганлигидир.

Шизандра — магнолиядошлар оиласига мансуб ёғоч танали печак. Поясининг узунлиги 10—15 м, йўғонлиги 1—2 см га етади. Дарахт ва буталарга йлашиб ўсади. Барги оч яшил, шакли эллипсимон, учи ўтқир, қўрраси сўргичсимон-тишсимон, поясига қизғиш банди билан кетма-кет ўрнашган. Гули оқ, хушбўй. Чангчи гулларида 5 та чангчиси, уруғчи гулларида бир неча уруғчиси бўлади. Ҳар бир уруғчисидан ранги зарғалдоқ-қизил, лимон

каби нордон ва хушбўй ҳўл мева ҳосил бўлади. Бинобарин, битта уруғчи гулидан бир нечта мева тугиб шингил ҳосил қилади. Меваси ичида бир-иккитадан уруғи бўлиб, шакли буйраксимон бўлади. Июнь ойида гуллаб сентябрь-октябрда меваси пишиб етилади.

Шизандра, асосан, Узоқ Шарқда — СССРнинг Приморье, Хабаровск ўлкаларида, Сахалин, Куриль оролларидаги кенг баргли ўрмонларда, сув ёқаларида, қияликлар ва жарликларда ўсади. Унинг меваси таркибида лимон, олма, вино кислоталар, витамин С, қанд ва бўёқ моддалар бор. Уруғида эса ёғ ҳамда эфир мойи бўлади.

Шизандранинг дори препаратлари нерв системасини мустаҳкамлаш, организм тонусини ошириш мақсадларида ишлатилади.

* * *

Шизандра — ўсимликнинг латинча (*Schizandra*) номи бўлиб, шу шаклда ўзбек тилига — фан термини сифатида кириб келди.

Шизандранинг русча номи — *Китайсий лимонник*. Мазкур ўсимлик инглиз ва француз тилида ҳам шизандра деб юритилади.

Ширчай — раъногулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўсимлик. Унинг пояси тик ўсувчи бир нечта шохлардан иборат, силлиқ, туксиз. Барги поясида бандсиз қарама-қарши жойлашган. Гули сариқ, қалқонсимон рўвакка тўпланган. Меваси уч уруғли, кўсакча. Июнь-август ойларида гуллайди. СССРнинг Европа қисмида, Сибирь ўрмонларида, Кавказ ва Ўрта Осиё республикаларида ўсади. Ширчай таркибида (барг, гул, илдиз поялари аралашмасида) кислоталар, витаминлар, гликозидлар, опловчи ва бошқа моддалар бор. Илдизидан буёқ модда олинади. Ширчайдан тайёрланган дамлама ва қайнатмалар милкдан, меъда-ичаклардан қон оқишини тўхтатишда, жигар касаллигида ишлатилади.

* * *

Ширчай — форс-тожикча шир — с у т ва хитойча ч о й сўзлари бирикишидан ҳосил қилинган қўшма сўз бўлиб, ўсимлик номига айланиб кетган.

Унинг русча номи — *гравилат кокандский*, латинча номи — *Geum kokanicum* (*Geum kakanicum*.) *Geum* грекча *geion* — мазали, ёқимли деган маънони беради.

Шотут — тутдошлар оиласига мансуб, шохлари тарвақайлаган кўп йиллик дарахт. Тутнинг қадим замонлардан бери машҳур бўлиб келган нави. Шохлари қўнғир-қизғиш, бир-икки-уч йиллик даврида тукли бўлади. Барги дағал,

қалин, шунинг учун ҳам уни ипак қуртига бериб бўлмайди. Апрель ойида гуллаб, меваси пишади. Ҳосилининг ранги қора ёки тўқ бинафша ранг, мазаси нордон. Шу сабабли ҳам Ибн Сино у ҳақда тафсилот бераркан, баъзи ўринларда *нордон тут* деб ҳам атайдди. Шотут Осиёнинг ғарби-жанубий территорияларида, шу жумладан, Ўрта Осиё республикаларида ўстирилади. Унинг меваси таркибида қанд, органик кислоталар, пектин, бўёқ ва бошқа моддалар бор.

Шотутнинг меваси хомлигича истеъмол қилинади. Ундан шинни тайёрланади. Иситмага қарши, меъда-ичак касалликлари, чанқоқни босувчи восита сифатида ишлатилади. Ибн Синонинг айтишича баргининг суви тиш оғриганда, шинниси оғиздаги яраларни тузатишда ичилади.

* * *

Шотут — форс-тожикча сўз бўлиб, ш о (ш о м) ва т у т (т у д) сўзлари бирикишидан ясалган бўлиб, ш о м т у т демакдир. (Мевасининг рангига — қоралигига эътибор беринг.)

Унинг русча номи — *черный тут, шелковица черная*, латинча номи — *Морус нигра* (*Morus nigra*).

Я

Ясмин (жасмин) — қорақатдошлар (тошёрардошлар) - га мансуб кўп йиллик бута. Унинг 200 га яқин тури борлиги туфайли ташқи кўринишини бир хил ифода этиш қийин. Гуллари новдаларда рўвак шингилларга тўпланиб, ошпоқ бўлиб очилади, меваси — кўсакча. Абу Райҳон Беруний ўзининг «Сайдана» номли асарида унга таъриф ва тавсиф бераркан, ясминнинг қорамтир, қизил ва кўки ҳам бўлади, деб эслатиб ўтади. Ибн Сино бу ўсимликнинг шифобахш хусусиятларини ёзиб, қайси касалликларда ва нималарга қўшиб ишлатилиши ҳақида айтиб ўтади. Қисқаси, ясмин ҳам доривор ўсимлик сифатида, ҳам манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади.

СССР да истироҳат боғларида экилади. Қрим, Закавказье ва Копет Тоғда ёввойи ҳолда ўсади.

* * *

Ясмин — форс-тожикча сўз бўлиб, айрим манбаларда *ж а с м и н*, *ё с а м и н*, *й о с м а н*, *ё с м и н*, *ё с а м а н* шаклларида учрайди. Унинг бундай ҳар хил шаклларда талаффуз қилинишига сабаб мазкур ўсимликнинг турли халқ ва элатлар орасида, шеваларда кенг тарқалганлиги-

дир. Ҳатто баъзилар уни дуккакдошлар оиласига мансуб бўлган я с м и қ ўсимлиги билан ҳам адаштириб юбордилар.

Рус тилидаги номи — *жасмин* латин тилидаги жисминум (*Jasminum*) номидан ўтган. Европа тилларида, масалан, инглиз, немис ва француз халқлари тилида ҳам бир оз ўзгаришлар билан жасмин деб юритилади.

Ў

Ўсма — крестгулдошлар (бутгулдошлар) оиласига мансуб бир ёки икки, баъзан кўп йиллик ўт ўсимлик. Бўйи 100 см гача етади. Пояси ва барги тўқ яшил, баргининг шакли ланцетсимон, поясида кетма-кет жойлашган. Гули сариқ, экилгандан сўнг иккинчи йили гулга киради. Апрель охиридан июнь бошигача гуллаб уруғлайди. Уруғи чўзиқ қўзоқча.

СССР да ўсманнинг 6 тури учрайди. Ўзбекистоннинг суғориладиган ерларида 5 тури ўсади. Шулардан бўёқдор нави энг қадимги косметика нави ҳисобланади. Унинг барги таркибида тўқ (қорамтир) кўк бўёқ, мевасида мой бўлади.

Қадим замонлардан бери Шарқ мамлакатларида, жумладан, Ўрта Осиёда яшовчи хотин-қизлар ундан пардоз берувчи восита сифатида фойдаланиб келадилар.

* * *

Ўсма — асли ўзбекча сўз бўлиб, Ўрта Осиё халқлари уни бир оз бошқача талаффуз билан ҳам атаб келадилар. Чунончи, тожик тилида ў с м а ва у с м а шаклларида лугат фондига кирган. Унинг русча номи — *усма*, синоними — *вайда красильная*, латинча номи — *Изатис* (*Isatis*).

Қ

Қаҳва (Кофе) — рўянгулдошлар оиласига мансуб доимо яшил, барглари қалин кўп йиллик дарахт. Гуллари хушбўй, ранги оқ. Меваси ташқи кўриниши жиҳатидан олчага ўхшаб кетади, ичида 2 дона ясси дўмбоқ кулранг ёки кўкимтир уруғи бўлади; уруғининг ясси томонида чуқур ариқча бўлиб, у пўстлоқ билан қопланган. Унинг асли ватани Африка бўлса-да, дастлаб Туркияда кенг истеъмол қилина бошлаган. Бу ердан Ғарбий Европага, сўнг бошқа мамлакатларга тарқалган. Унинг қайнатиб (пишириб) ичиладиган маҳсулоти — уруғи ҳисобланади.

Уруғини 200°C да қовурилганда у жигар ранг тус олиб, ўзига хос таъм ва ҳидга эга бўлади.

Қаҳва уруғида кофеин алкалоиди ва ошловчи моддалар бор. Уруғидан тайёрланган қаҳва (кофе) ичимлигидаги кофеин бош оғриғини қолдиради, фикрни равшан, кишини бардам қилади.

* * *

Қаҳва — арабча сўз бўлиб, асли маъноси ичимлик демакдир. Илгарилари оғзаки нутқда ҳам, ёзма нутқда ҳам шу шаклда ишлатилган. Ҳозир-да интернационал шакли — кофе кўпроқ ишлатилмоқда. Ўсимликнинг номи ҳам, уруғидан тайёрланган ичимлик ҳам қаҳва (кофе) деб юритилади.

Русча номи ҳам *кофе*, латинча номи — *Coffea*.

Қизилпойча — далачойдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Пояси 30—50 см, юқори қисмида шохланади. Барглари майда, поясида қарама-қарши жойлашган бўлиб, жуда кўп ялтироқ безчалар билан қопланган. Гуллари сариқ, поя учига қалқонсимон тўпгулга ўрнашган, хушбўй. Қизилпойча март ойининг иккинчи ярмида ердан униб чиқади, июндан бошлаб то августгача гуллайди. Олдинги гуллари июль ойида мева тугади. Октябрда уруғлари батамом пишиб етилади ва ер устки қисми қуриydi. Бу ўсимлик Ўрта Осиёнинг ҳамма тоғли районларида, Сибирь ва Ғарбий Европада кенг тарқалган. Ўзбекистонда адирлардан бошлаб то тоғ минтақасининг ўрта қисмигача бўлган ерларда кўплаб ўсади.

Химиявий текширишлар натижасида қизилпойча таркибида эфир мойи, антокион, каротин, витамин С, бўёқ моддалар, смолалар, шакар, флавоно гликозидлари ва холин моддаси, баргида ошловчи моддалар, алкалоидлар, сапонин ва гиперинин пигменти борлиги аниқланган. Халқ табобатида қизилпойча, кўпинча, бошқа доривор ўтлар билан ични қотирувчи, қонни тўхтатувчи, сийдик ва сафро ажралишини тезлаштирувчи, оғриқни қолдирувчи, иштаҳани очувчи, асабни тинчлантирувчи, жароҳатни битирувчи дори сифатида ишлатиб келинган. Ибн Сино уни жароҳатларни тuzатиш ва қўймич нерв толаларининг яллиғланиш оқибатида содир бўладиган оғриқларни қолдириш учун тавсия қилган. Мазкур ўсимлик дамламаси меъда-ичак касалликларида, жигар ва буйрак хасталикларида, бод ва бавосил касаллигини даволашда қўлланади.

Илмий медицинада ўсимликнинг спиртдаги дамламаси колит касаллигини, ундан олинган препарат — именин

эса турли хил тери касалликларини даволашда ишлатилади. Қизилпойча гуллаш ва ғунчалаш даврида ҳайвонлар учун ҳавфли ҳисобланади. Чунки у гуллаган даврда барги ва гулларида заҳарли пигмент — гиперицин бўлади.

Ўзбекистонда қизилпойчани далачай, чойчўп ёки чойўт деб ҳам аташади. Чунки ундан қуруқ чой ўрнида фойдаланиш мумкин. Бундай чойнинг ранги кўк чой рангидан фарқ қилмайди. Унинг ҳиди ва мазаси ҳақиқий чойга ўхшамаса ҳам, ўзига хос таъми ва хушбўй бўлганлигидан уни бемалол истеъмол қилиш мумкин.

* * *

Бу ўсимлик поясининг остки қисми қизил, шунинг учун уни қизилпойча (яъни қизилоёқча) деб аташади. Русча номи — звербой («йиртқични ўлдирувчи»), латинча номи Хиперикум (Hypericum).

Қорақобиқ — чучмомадошлар оиласига мансуб кўп йиллик пиёзбошли ўт. Пиёзбоши тухумсимон, узунлиги 7—10 см, усти кўп қаватли қора — қўнғир қобиқлар билан ўралган. Барглари қалин, кенг, қалами эни 1—2 см, узунлиги 25—30 см, эрта баҳорда ҳар бир пиёз бошидан 10—12 тагача барг ўсиб чиқади. Июнь ойида бу ўсимликнинг барглари қуриб, шамолда учиб тарқалиб кетади, бу пайтда ўсимлик пиёзи ёзги «уйқуга» киради. Август — сентябрь ойларида температуранинг анча салқин бўлиши ва баъзи ерларга ёмғир томчилаб ўтиши билан қорақобиқ яна «уйғонади». Энди пиёзбошдан кўк-яшил барглар эмас, балки сарғиш баргсиз уч қисмида 7—9 гулли поя ўсиб чиқади. Меваси сентябрнинг охирида пишди. Уруғи тарқалиб бўлгач бу поя ҳам қуриydi ва ўсимлик иккинчи бор қишки «уйқуга» киради. Шунинг учун ҳам бу ўсимлик «барги бору гули йўқ, гули бору барги йўқ», деб таърифланади.

Қорақобиқ Ўрта Осиёга хос ўсимлик бўлиб, бошқа ҳеч қаерда ўсмайди. Асосан адирнинг юқори қисмларида ва тоғ зоналарида ҳар хил катталиқда (2—3 гектаргача бўлган) қорақобиқзорлар ҳосил қилади. Қорақобиқ олти турдан иборат, уларнинг ҳаммасининг ҳам пиёзи қадим замонлардан бери халқ табobatiда яраларни тезда пипирадиган ва тузатадиган дори сифатида ишлатиб келинади.

Илмий медицинада қорақобиқ илдизи, барги ва меваларидан олинган алкалоидлар, айниқса, галантамин алкалоиди полимелит (болалар шולי) касаллигини даволашда ишлатилмоқда.

* * *

Қорақобиқ ўзбекча сўз бўлиб, ўсимлик пиёзбошиси қора-қўнғир қобиқ билан ўралганлиги унга шу ном берилишига сабаб бўлган. У баъзи манбаларда қорақовуқ деб берилган.

Русча номи — унгерния Севорцова, латинча номи — Унгернио севертсови.

Қорамуғ — чиннигулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўт ўсимлик. Пояси силлиқ, тик чиққан, бўйи 20—60 см, барглари узунчоқ тухумсимон, пояда қарама-қарши ўрнашган, гули бинафша ранг. Косачаси 5 тишли, меваси яхши очилмаган кўсакни эслатади. Уруғи майда, қора, бугдойлар (лалмикор экинлар) орасида бегона ўт сифатида ўсади. Ўзи ҳам, пишиб етилган дони (уруғи) ҳам заҳарли. Агар ғалла маҳсулотларига қўшилиб қолса, одамларни заҳарланишга олиб келади.

Табобатда қорамуғ препаратлари майда қон томирларни торайтириб, қон босимини кўтариш керак бўлганда ишлатилади.

* * *

Қорамуғ — ўзбекча қора, тожикча муғ (сеҳргар, афсунгар) сўзларининг бирикишидан ҳосил бўлган.

Русча номи — тысячеголов посевной, латинча номи — Ваккория сегеталис деб юритилади. *Vaccaria* — латинча васса — «сигир» деган сўздан олинган — дейди М. И. Нейштадт, чунки мазкур ўсимлик сигирнинг асосий озиксиз ҳисобланган.

Қулупнай (ертут) — раъногулдошлар оиласига мансуб бир жинсли, икки уйли, кўп йиллик ўсимлик. Ер бағирлаб ва ердан 20—40 см кўтарилиб ўсади. Асосан, пархип новдалар чиқариб кўпаяди, гули оқ, меваси хуштаъм, ўзига хос ҳиди бор, баъзи оғпар навларининг ҳиди жуда ёқимли бўлади, кўпчилик навлари қип-қизил бўлиб пишди. Ўзбекистонда «Ўзбекистон», «Комсомолка», «Шредер» каби навлари экилади. Қулупнай таркибида кислота, қанд, витамин С ва бошқа фойдали моддалар бор. Қулупнай резавор мева сифатида истеъмол қилинади ва ундан мураббо тайёрланади.

* * *

Қулупнай — русча клубника сўзининг ўзбекча талаффуз қилинган шакли. Уни дастлаб ертут дейишган, аммо қулупнай номи ҳозир оммалашиб кетди.

Русча номи — клубника, латинча номи — *Fragaria* дир. *Fragaria* — «ёқимли ҳид» деган маънони англатади.

Фойдаланилган адабиётлар

- Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари, 2- китоб, «Фан», 1956.
- Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари, 5- китоб, «Фан», 1961.
- Абу Райҳон Беруни. Фармакогнозия в медицине, (Китоб Ас-Сайдана фи-т-тибб). IV т., «Фан», 1073.
- Арабско-русский словарь, «Иностранная литература», М. 1970.
- «Ботанический словарь русско-английско-немецко-французско-латинский» (Под ред. проф., доктора с. х. наук, Ф. Х. Бахтеева). Главная редакция иностранных научно-технических словарей физматгиза. М., 1962.
- Буригин В. А., Жонгуразов Ф. Х. Ботаника, «Ўқитувчи», 1977.
- Головкин Б. Н. О чем говорят названия растений, «Меҳнат», 1988.
- Зокиров Қ. З., Жамолхонов Ҳ. А. Ботаникадан русча-ўзбекча энциклопедик луғат, I т., «Ўқитувчи» 1973.
- Зокиров Қ. З., Набиев М. М., Пратов У., Жамолхонов Ҳ. А. Русча-ўзбекча ботаника терминларининг қисқача изоҳли луғати, «Ўқитувчи» Т., 1963.
- Каримов У. И. «Китоб Ас-Сайдана» («Фармакогнозия» Беруни).— «Общественные науки Узбекистана», № 5, Т., 1970.
- Кошғарий Маҳмуд. Девону луғати турк, 1, 2, 3-т., «Фан», 1961—1963.
- Набиев М. М. Ботаника атлас-луғати, «Фан», 1969.
- Навий асарлари луғати, Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1972.
- Назарова Х. Заҳриддин Муҳаммад Бобир асарлари учун қисқача луғат, Т., 1972.
- Нейштадт М. И. Определитель растений, Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, М., 1963.
- Огородников П. В., Петюнина О. Ф. Этимологичный словарь лекарственных растений, сырья и препаратов, «Медицина», М., 1973.
- Русча-ўзбекча медицина луғати, I—II т., «Медицина», Т., 1962, 1972.
- Саҳобиддинов С. С. Ўсимликлар систематикаси, «Ўқитувчи». 1966. Словарь иностранных слов. «Русский язык», М., 1980.
- Словарь таджикского языка, I—II т., «Советская-Энциклопедия», М., 1969.
- Словарь полезных растений на двадцати европейских языках, «Наука», М., 1970.
- Холматов Ҳ., Ҳабибов З. Фармакогнозия, «Медицина», Т., 1967.
- Холматов Ҳ. Ҳ. Фармакогнозия, «Медицина» Т., 1985.
- Шоисломов Ш. Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърӣ асари («Уржуза»), «Фан», Т., 1972.
- Ўзбек совет энциклопедияси, 1—14 т., «Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси», Т., 1971—1980.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I—II т., «Рус тили». М., 1981.
- Ўсимликшунослик. Проф. П. П. Вавилов таҳрири остида, «Ўқитувчи», Т., 1980.
- Ҳамидов А. Ўсимликлар географияси, «Ўқитувчи», Т., 1975.
- Ҳамидов А., Набиев М., Одилов Т. Ўзбекистон ўсимликлари аниқлағичи, «Ўқитувчи», 1987.